

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

אמיד בן פורת

פרולוג לדיון

מסגרת הפרשנות שמדעני החברה, ובעיקר סוציולוגים, משתמשים בה כדי להסביר את אופן עיצובה של החברה הישראלית מאז 1948, מכתובה גם את הסבריהן של תופעות שהתקיימו בעבר ושל תופעות שעדיין קיימות, כגון התופעה של אי־שוויון חברתי וזיקתו לחלוקה האתנית. דוגמה בולטת ביותר לכך בסוציולוגיה הישראלית היא ההחלה של מה שנהשב לתאוריית המודרניזציה על ההיסטוריה של החברה הישראלית לפני ואחרי קום המדינה. בעשור הראשון (1948–1958), בעת שייבאה המדינה עולים וממון, אך טבעי היה לייבא גם את התאוריה הדומיננטית – ואולי צריך לומר הפופולרית – במדעי החברה מן הקמפוסים של האוניברסיטאות בארצות־הברית של אמריקה. מדעני החברה ייבאו מארצות־הברית את תאוריית המודרניזציה, ולעתים, בעצה אחת עם הפוליטיקאים, השתמשו בה בדרך פוליטית ואידיאולוגית לצרכים אמתיים של החברה הישראלית, כגון קליטת העלייה, וגם לצרכים פחות אמתיים, כגון גיוס תמיכה באליטה השלטת. בעת ההיא דומה היה שתאוריית המודרניזציה מספקת את הצרכים הפרקטיים של חברות פוסט־קולוניאליות שלאחר מלחמת העולם השנייה, והחברה הישראלית בכללן.¹ חברות אלה היו זקוקות לפוליטיקה 'חיובית' שתורה דרך כיצד לשפר את הכלכלה, להניע את האוכלוסייה לעשות לפיתוח ולשימור המדינה, ללכד את השורות, למנוע מחאה ולהעצים את מרכזיותה של המדינה. תאוריית המודרניזציה אכן סיפקה פוליטיקה כגון זאת. ואולם

1. מאחר שהמונח פוסט־קולוניאליזם מופיע במאמר זה כמה וכמה פעמים חשבתי שמן הראוי להסביר את משמעותו בעיני. בספרות העוסקת בהתהוות החברה הישראלית בארץ־ישראל אנו מוצאים שני סוגים של קולוניאליזם: האחד הוא זה שמקצת הסוציולוגים וההיסטוריונים הקרויים 'חדשים' מייחסים להתיישבות היהודית בארץ־ישראל ראה: Shafir, 1989 – כלומר, לסענתם היתה ההתיישבות הזאת דגם מסוים של קולוניאליזם. הסוג השני הוא המנדט הבריטי בארץ־ישראל, שהחל מיד עם כיבוש הארץ בידי הצבא הבריטי. ראוי מאוד לציין שהמנדט הבריטי בארץ־ישראל היה שונה מאוד מן הדפוס הידוע של קולוניאליזם, ואף־על־פיכך הוא עצמו יכול להיחשב לכוה מבהינות מסוימות (בן פורת, 1994). הפוסט־קולוניאליזם המופיע במאמר זה הוא כמוכן המנדט הבריטי.

היתה אז בנמצא גם תאוריה חלופית, הלוא היא תאוריית העיצוב הקפיטליסטי (becoming capitalist society), שהסתעפה מן המרקסיזם. תאוריה זו ראתה בקפיטליזם, וליתר דיוק בתהליך התהוותו, מסגרת נאותה להגדרת בעיותיהן ולהסברת מעמדן של חברות פוסט-קולוניאליות. כפי שנראה להלן, הסבר זה אמנם נשען על תפיסה שונה מזו של תאוריית המודרניזציה. אבל גם מי שאינו מקבל את ההסבר שמציעה תאוריית המודרניזציה אינו יכול שלא להסכים שהפרשנות החלופית לקתה בחולשות שגרעו מערכה בתור תאוריה. עם חולשותיה של התאוריה המרקסיסטית נמנתה ההתעלמות המכוונת משאלות הנוגעות לתוקף ההנחות והמושגים שלה. עצמה, התעלמות שהגיעה עד כדי טשטוש ההבחנה בין מה שמוצג כתאוריה ובין דוגמה פוליטית. אין ספק שייחוסה של תאוריה זו לשיטה הפוליטית הברוטלית בברית-המועצות היה אף הוא בעוכריה. תאוריית המודרניזציה, לעומת זה, היתה נוחה יותר להתקבל. זו תאוריה אלגנטית, נייטרלית ובעלת רגישות רבה לצרכים הדחופים של בני-אדם, של ממשלות ושל עמים המצויים באבו של תהליך צמיחה ובינוי הלאום-המדינה. היא עוסקת בצמיחה ובהרמוניה, בקדמה ובהבניית האומה האזרחית, והיא אותתה לעולם השלישי שיש דרך למודרניזציה שתגאל אותו ממצוקותיו. כל זה נעשה בשמה של פרספקטיבה תאורטית. מאחר שנולדה וטופחה בקמפוסים של המערב הדמוקרטי נקל היה לה להתקבל בסדר פנים יפות ברבים מן הקמפוסים בארצות המתפתחות. מסיבות אלו ומסיבות אחרות המיוחדות לישראל התקבלה כאן תאוריית המודרניזציה כמסגרת הפרשנות הדומיננטית בסוציולוגיה, בכלכלה, בהיסטוריה וגם בתרבות, ולמעשה לא היו לה מתחרים כבדי משקל בימים ההם.

נפתח את דיוננו בהצגה קצרה וממצה ככל האפשר (ואולי אף פשטנית במידת מה) של שתי התאוריות ובעימות (אף הוא תמציתי, מפאת גבולותיו של המאמר הזה) בין הפרספקטיבה של 'המודרניזציה' ובין הפרספקטיבה של 'תהליך עיצוב הקפיטליזם'. התזה המוצגת בתחילת הדיון קובעת שתאוריית העיצוב הקפיטליסטי מיטיבה לתאר ולהסביר את התהליך העיקרי שהתחולל בישראל כבר בשנותיה הראשונות, הוא תהליך התהוותה של החברה הישראלית בתור חברה קפיטליסטית. התהליך הזה הוא שהכריע מה יהיו פניה של החברה הישראלית וקבע את הפרמטרים החשובים של המבנה וממילא גם את 'דרגות החופש' שבמסגרתן יכלו להתרחש אירועים מסוימים. על סמך התאוריה הזאת נקל להבין נושאים שעמדו על סדר היום בעשור הראשון והשני למדינה, ובעיקר את הנושא של אי-שוויון חברתי וזיקתו לחלוקה האתנית. בהמשך הדברים נוסף ונטען שההקשר האתני של אי-שוויון חברתי לא זו בלבד שלא היה מקרי, אלא שהיה בלתי נמנע, ולמעשה אי-שוויון שכזה קיים בכל חברה קפיטליסטית. בתנאים ששררו בשנותיה הראשונות של המדינה היו בני-אדם שנאלצו להיות לעבודה-סחורה (כלומר להיעשות פרולטרים), והללו 'סומנו' בדרך-כלל בתור שכאלה כבר בנמל המוצא שלהם. עולים יוצאי אסיה ואפריקה, יותר מיוצאי אירופה ואמריקה, הוסיפו להיות פרולטרים או נעשו כאלה אחרי עלייתם לישראל. ההסבר לתופעה זו, על-פי תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, הוא שהפרולטרניזציה היא תוצאה

טבעית של העימות בין מהגרים מארץ לא מפותחת ובין המבנה הכלכלי-החברתי של ארץ קפיטליסטית. מהגרים כגון אלה רובם חסרים 'הון אנושי' (השכלה, מקצוע, ניסיון תעשייתי) הנחוץ כל-כך לשם התערות בכלכלה של ארץ ההגירה. אבל תמיד אפשר לתהות על הקשר שבין פרולטריוזיה לחלוקה האתנית (או חלוקת עבודה תרבותית) ולשאל שאלות אחדות על ההכרח שיתקיים קשר כזה דווקא, על החלופות האפשריות שהיו או לא היו בזמן נתון, וגם על תפקידה של המדינה בקשר מעין זה. לדין בנושא אי-השוויון האתני בישראל נקדים הנחות אחדות:

ההנחה הראשונה היא שאי-שוויון הוא כורח של מציאות קפיטליסטית, והוא נוצר ומוסיף להתקיים בראש ובראשונה על בסיס של חלוקה מעמדית. את ההסבר היסודי לקשר שבין אי-שוויון ובין חלוקת עבודה אתנית יש לחפש אפוא קודם כול במצב המעמדי. בהמשך המאמר יוצע להבחין בין גורם דומיננטי לגורם דטרמיננטי, כלומר, בין הגורם שמשפיע על הצורה והמתאמים המסוימים של אי-השוויון החברתי וקובע שצורה מסוימת של אי-שוויון היא הדומיננטית בתקופה מסוימת, ובין מה שהוא בבחינת הגורם הראשוני והקובע את היווצרותו של אי-שוויון חברתי בכלל. הבחנה כגון זאת תסייע לנו להבין כיצד מתקשרת חלוקה מעמדית לחלוקה אתנית, ומי הוא הגורם המסמן ומי המסומן. הנתונים על פערי הכנסה, סטטוס ו שליטה פוליטית בעשור הראשון מעידים במפורש על קיומו של האפקט האתני - במשתנים האלה היו יוצאי אסיה ואפריקה נחותים בדרך-כלל מיוצאי אירופה ואמריקה. הפירוש הבסיסי שמוצע כאן אינו כופר בקיומו של אפקט כזה, אבל מניח הנחות אחרות מאלה המקובלות בספרות העוסקת בשאלת מקורותיו של האפקט הזה בחברה הישראלית ובהמשכיותו, דרכי צמצומו ואולי גם ביטולו.

ההנחה השנייה היא שיש להשתמש ב'פריודיזציה' במה שנקרא כאן 'תחום הזדמנויות' כדי להסביר את הקשר שבין אי-שוויון ובין חלוקה אתנית. 'תחום הזדמנויות' הוא מושג המציין מצב היסטורי מסוים (המובחן ממצבים אחרים), ובעיקר את התנאים המיוחדים של המצב הזה, שקובעים את 'דרגות החופש' הנזכרות למעלה. בתוך תהליך העיצוב הקפיטליסטי אפשר שיהיו תחומי הזדמנויות שונים, כגון תחום ההזדמנויות התחרותי ותחום ההזדמנויות המוגופולי. תחום ההזדמנויות מכתוב את הקשר המסוים - אם בכלל - שבין אי-שוויון ובין חלוקת עבודה תרבותית, כלומר חלוקת עבודה שמניעיה אינם מניעים כלכליים ישירים, אלא גורמים אחרים שנעשים דומיננטיים בזמן מסוים, כגון הגורם האתני, המין הג'נדר, הדת או גורם אחר. שני העשורים הראשונים לקיום המדינה נחשבים תקופה של צמיחה ושל האצת התיעוש,² ולתקופה זו נודעה השפעה רבה על עיצוב אי-השוויון בישראל.

ההנחה השלישית היא שהזמן וה'דינמיקה' אינם פועלים לביטולו של אי-שוויון מעמדי-אתני דווקא, ויחסים של אי-שוויון החופפים במידה רבה את חלוקת העבודה

2. על תהליך התיעוש בישראל ראה: הלוי וקלינוב-מלול, 1972, חלק ב; הורוביץ וליסק, 1990, פרק ג; י' בן פורת, 1989, פרק 1. על ההבדלים בהכנסות של יוצאי ארצות שונות ועל הבדלים בסטטוס בישראל של אז ראה: אמיר, 1976; בר-יוסף ופדן, 1964; חנוך, 1961.

האתגית יכולים להתקיים זמן רב בלא שינוי, מן הסיבה הפשוטה שהחלוקה המעמדית היא שיצרה אותם מלכתחילה והיא המוסיפה לקיים אותם. כל עוד מתקיים תהליך של עיצוב קפיטליסטי ושל שחזורו תוסיף להתקיים חלוקה מעמדית ורבים הסיכויים שחלוקה זו תתחבר גם לחלוקת עבודה תרבותית כלשהי, וכך יתגבש אי־שוויון שגבולותיו החיצוניים נקבעים על־פי חתך אתני או דתי. הקשר שבין אי־שוויון חברתי לחלוקה אתנית נוצר בשני העשורים הראשונים. אבל גם בעשורים שלאחר מכן, שבהם התמתן במידה רבה המתאם שבין אי־שוויון למוצא עדתי, הוסיף הקשר הזה להתקיים, ועד כה עדיין לא נעלם לחלוטין.

ההנחה הרביעית נוגעת לתפקידה של המדינה. את התפקיד הזה אפשר לתאר רק בהקשר של תחום הזדמנויות מסוים ובהקשר של היחסים בין המדינה ובין תהליך העיצוב הקפיטליסטי. בשנות ה־50 היה למדינת ישראל חופש פעולה נרחב למדי, משום שהמדינה היתה דומיננטית כמעט בכל תחומי החיים. אף־על־פי־כן היתה היא עצמה מוגבלת בתוך תחום של דרגות חופש, ותחום זה הוא שקבע בסופו של דבר את יכולתה הממשית לעצב או לבטל את אי־השוויון ואת הקשרו האתני. כפי שנראה בהמשך הדברים, המדינה אמנם עודדה את התפתחות הקפיטליזם, אבל היתה שותפה ליצירת תחום ההזדמנויות שצמצם גם את חופש הפעולה שלה עצמה.

אפשר לסכם את ארבע ההנחות האלה ולומר שהגורם הראשוני ליצירת אי־שוויון חברתי היה הגורם המעמדי. חלוקת העבודה האתנית בשנות ה־50 ובראשית שנות ה־60, שחפפה במידה רבה מאוד את גבולות אי־השוויון הכלכלי והחברתי, היתה בראש ובראשונה תוצאה של תחום הזדמנויות שאופיין על־ידי תהליך של עיצוב קפיטליסטי. אי־השוויון בין אשכנזים למזרחיים (חלוקה שיש לנהוג בה זהירות) נבע מקיומם של תנאים מבניים שפעלו לרעת המזרחיים. מה שעשתה או לא עשתה המדינה (או האליטה האשכנזית השלטת) כדי למתן את אי־השוויון לא היה קשור לסיבה הראשונית של המצב הזה, כלומר לתהליך העיצוב הקפיטליסטי. את 'אשמת המדינה' יש לתלות אפוא בעצם הדבר שהיא אימצה ועודדה את תהליך העיצוב הקפיטליסטי ובה־בשעה הציגה את עצמה – באמצעות המפלגה השלטת – כבעלת אוריינטציה סוציאל־דמוקרטית.³

3. מאמר זה אינו נוגע באוכלוסייה הערבית בישראל. עד אמצע שנות ה־60 חיו הערבים בישראל בחסותו של ממשל צבאי, וזה הגביל את תנועתם בישראל. אי־השוויון החברתי וזיקתו לאי־השוויון האתני לא היו משוחררים מהשפעת האוכלוסייה הערבית. עצם קיומו של 'כוח עבודה רורבי' היה מכשיר בעל מידה של עוצמה ששימש את המדינה כדי להשפיע על גורמים שונים, כגון על מחיר כוח העבודה בשוק. אחד הדברים שעשה הממשל הצבאי היה פיקוח על זרימת כוח העבודה של ערביי ישראל אל השוק הישראלי. לו ניתן אז לערבים להשתלב בשוק העבודה בלא ההגבלות שהטילה עליהם המדינה ייתכן מאוד שצביונו של אי־השוויון הנראה לעין היה שונה, והמפסידים הגדולים היו המזרחיים. אבל השתלבותם של הערבים בשוק העבודה לא היתה מחוללת שינוי משמעותי מבחינת מהותו (כלומר מקורו המעמדי) של אי־השוויון שנוצר אז. בשל החסרת הערבים מן הדיון המאמר הזה לוקה מעט בחסר.

להלן יוצגו שתי פרספקטיבות: האחת מכונה 'פרספקטיבת המודרניזציה', והאחרת 'פרספקטיבת העיצוב המעמדי'. להצגתן של הפרספקטיבות האלה, ולאחר מכן להעמדתן זו כנגד זו, טעם מתודי וטעם של תוכן כאחד, שניהם נחוצים לשם ביסוס התזה הנזכרת למעלה. כל אחת מן הפרספקטיבות ראויה לדיון נרחב, אך כאמור, מפאת קוצר היריעה אציג אותן בצמצום רב ככל האפשר.

מונולוג א: הפרספקטיבה של המודרניזציה

הסוציולוגיה הישראלית לא הסתגרה באקדמיה. לזכותם של הסוציולוגים הישראלים ייאמר שעשו מאמץ כן לתרגם הלכה למעשה. העניין העיקרי שעסקו בו היה הגדרת התמה המרכזית, שהיתה, לדעתם, קליטת העלייה. תמה זו נגעה גם בכל התחומים החשובים שהיו כרוכים בעיצוב פני החברה הישראלית: כלכלה, עיור, תיעוש וכו'.⁴ תאוריית המודרניזציה היתה הפרספקטיבה הדומיננטית במדעי החברה בישראל בעת ההיא. היא שהכתיבה את הגדרת המציאות וממילא את הבעיות הראשיות שלה. לאחר בחינת מקצת מהותה של תאוריה זו והשפעותיה על פירוש ההתנהגות החברתית ברמה המוסדית, תוצג כאן הפרספקטיבה החלופית, המכונה כאן תהליך העיצוב הקפיטליסטי.

הנחות מסוימות מאוד על האדם המודרני ועל טבעם של המוסדות החברתיים המודרניים מהוות את שני בסיסיה של פרספקטיבת המודרניזציה.⁵ טענת המוצא החשובה ביותר שלה בעניין הבסיס המוסדי היא טענה כמעט דיכוטומית: היא מבחינה בין חברות מסורתיות לחברות מודרניות וטוענת שיש שלב בהתפתחות ההיסטורית שבו חברה נפרדת ממוסדותיה המסורתיים ונעשית חברה אחרת, מפותחת יותר מן הבחינה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית. אחרי מלחמת העולם השנייה התלוותה לכך עוד הנחה, והיא שמדינות אירופה המערבית, ארצות-הברית וקנדה הן התגלמות המודרניזציה. באותו הקשר, אך ברמת ניתוח מצומצמת הרבה יותר, התאוריה הזאת מניחה שהאדם המודרני, כפי שהוא מכונה בספרות הרלוונטית, הוא תוצאה של ההיפרדות הזאת, ויש האומרים – תנאי מוקדם לה. על-פי תאוריית המודרניזציה האישיות המתאימה לחברה מודרנית היא זו שהפנימה את העקרונות של המוסדות המודרניים. מכאן שלא כל בני-האדם יכולים להצטרף לחברה מודרנית, ובוודאי שאין הם יכולים ליצור חברה כזאת אלא אם ישתנו כמה מרכיבים בסיסיים של 'אישיותם',

4. ראה, למשל, בן דוד, תשי"ב; איזנשטדט, 1952; וינסטראוב וברנשטיין, 1965; ליסק, 1966; ברייטסוף ופדן, 1964; וינגרד, 1960; Eisenstadt, 1973. ישנם כמובן עוד מחקרים לא מעטים, לרבות דוחות מחקר רבים, שמקצתם נעשו ביוזמתה ובתמיכתה של הסוכנות היהודית, שהם בעלי אוריינטציה יישומית מוצהרת. ראה, למשל, Weller, 1974.

5. Apter, 1987, part 1; Harrison, 1988, chaps. 1, 2; Eisenstadt, 1973; Levy, 1986; Haferkamp and Smelser, 1992, 'Introduction'; Rostow, 1960; Scott, 1979, chaps. 1, 2

כגון ערכים ותפיסות. המשך הדיון בתאוריית המודרניזציה יתמקד בהיבט המוסדי שלה, שמשקלו בתאוריה זו רב יותר מזה של ההיבט העוסק באדם המודרני. מן הבחינה המוסדית התאוריה של המודרניזציה מתמקדת בשני מושגים: רציונליזציה ודיפרנציאציה.⁶ לשני אלה מתלווים פירושים שונים ולעתים גם מודלים שונים המתארים כיצד מתחוללת הטנספורמציה מחברה מסורתית לחברה מודרנית ומציגים את הפרמטרים שעצם קיומם הוא בבחינת העדות למודרניזציה של חברה כלשהי. אבל ההבדלים בין המודלים הללו אינם גדולים מדי. בשל זיקתם התאורטית יש להם בעיקרו של דבר מכנה משותף: הכול מניחים שההתפתחות החברתית הכלכלית נעה במעין מסלול לינארי, שתנאי הכניסה אליו הוא קיומם מבעוד מועד של כמה פרמטרים כלכליים וחברתיים (תיעוש, רמת השכלה, חילוניות, עיור וכו'). ואכן, עיקרו של תהליך השינוי מחברה מסורתית למודרנית הוא טנספורמציה של המבנה המוסדי. השלמת הטנספורמציה של המבנה הזה הוא המעשה הייחודי הקובע את ההבחנה בין חברה מסורתית לחברה מודרנית. טנספורמציה זו מתרחשת בשני מישורים, המישור הרציונלי הנוגע להגדרת היחסים בין אמצעים למטרות, והמישור הדיפרנציאלי, הנוגע לחלוקת העבודה המוסדית בחברה. בשני אלה מגולם הסיכוי הראלי למעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית.

תאוריית המודרניזציה עלתה בעיתוי שהלם את הפוליטיקה של המערב ושל מושבותיו לשעבר. היא סימנה למדינות החדשות את הדרך הנכונה והיעילה למימוש של חיים טובים יותר, כלומר את הדרך למודרניזציה, ל'התמערבות'. חשוב לזכור שהמדינות החברות הללו נתבעו להביע אמון ותמיכה באחד מן הצדדים ב'מאבק' הגלובלי שהתחולל בשנים ההן (שאחרי מלחמת העולם השנייה) על השפעה גאו-פוליטית, ולמעשה על שליטה במשאבים. מבחינת הפוליטיקה של המערב, לבעיה שעמדה בפני מדינות פוסט-קולוניאליות היו שני פתרונות אפשריים בלבד: להעתיק את הדגם המערבי המודרני או להמשיך ולהחזיק בדגם המסורתי ולהישאר או להיגרר מאחור. האפשרות האחרת, שיוצגה והוצעה בידי הגוש הקומוניסטי, היתה בעיני רבים מאנשי האקדמיה לכל היותר גרסה אחרת של הפתרון המסורתי, שמשמעו להישאר מחוץ לתהליך המודרניזציה.

נטייתה הברורה של הסוציולוגיה הישראלית לאמץ את תאוריית המודרניזציה לא היה בה להפתיע. אמנם היתה בכך הצהרה פוליטית כלשהי, ועל-כל-פנים ביטוי סמוי של אי-נחת מן המשטרים הקומוניסטיים, אבל לא היתה בנטייה זו משום הבעת אמון בפוליטיקה של המערב הקפיטליסטי. יתר-על-כן, לא היה בנטייה זו להעיד שמדובר במדענים שמרנים או ליברלים מבחינת שייכותם למחנות הפוליטיים בישראל. רבים ממדעני החברה של הימים ההם היו קרובים לתנועת העבודה (הסוציאלי-דמוקרטית)

6. הספרות העוסקת במודרניזציה מרגישה את התנאים הכרחיים לקיומה של חברה מודרנית. רציונליות ודיפרנציאציה (מושגים שמקורם אצל ובר) הם תנאים הכרחיים אבל לא מספיקים. על אלה נוספים תנאים כגון עיור, תיעוש וכו', שמעצימים את רמת המודרניזציה של החברה. ראה Haferkamp and Smelser, 1992, 'Introduction'

יותר משהיו קרובים לתנועות פוליטיות אחרות. לא מעטים מהם נענו לצורך דחוף ואמתי של מדינת ישראל באקדמיה כדי שוו תסייע לכוון את התהליכים הדרמטיים שהתחוללו או ותעניק להם לגיטימציה. עם התהליכים הללו נמנו, למשל, קליטת עלייה המונית ויצירת קונסנוס חברתי שהמוקד שלו הוא המדינה. החלופה היחידה לתאוריית המודרניזציה, שהיה בה להעמיד תאוריה מקיפה, הייתה המרקסיזם האורתודוקסי. המשנה המרקסיסטית, אף-על-פי שהיו לה תומכים רבים בישראל של הימים ההם, לא חסרה מגרעות: היא הייתה דוגמטית, ערבבה פוליטיקה ותאוריה בלא הבחנה, חסרה כלים טובים לתרגום התאוריה למציאות ועוד. אף-על-פי-כן היה אפשר ללמוד מן התאוריות הסוציאליסטיות (ומן הפרספקטיבה המרקסיסטית) איך 'לכתוב' תוכנית כלכלית חלופית שתחבר בין 'בינוי אומה' לשוויון חברתי, ולמעשה תתווה דרך לסוציאליזם. בעת ההיא היו בישראל קבוצות ומפלגות פוליטיות בעלות משקל שתמכו בפומבי ב'סוציאליזם בימינו', קבוצות שהיו להן הכוח לגייס קהל אוהדים והיכולת להעמיד מודל חלופי. מפלגת הפועלים המאוחדת של ראשית שנות ה-50 (שהייתה בעלת אוריינטציה מרקסיסטית, אך גם ציונית) העלתה על נס את האוריינטציה 'אל כוחות המחר' ואת ה'קורקטיבה' הסוציאליסטית למפא"י (מפלגת השלטון בראשותו של בן-גוריון), ולהלכה העמידה דגם של משטר כלכלי ופוליטי סוציאליסטי, אבל חסרה את הכוח, ואולי גם את הרצון הנחוש, לעמוד על דעתה לאורך זמן. כשהצטרפה מפ"ם לקואליציה הממשלתית באמצע שנות ה-50 הנמיכה את קולה והיתה שותפה לחיזוקו של הסקטור הפרטי, שהיה הגדול מכל הסקטורים האחרים בישראל גם יחד, ושלט בכ-60% מן התפוקה והמועסקים במשק הישראלי. הוא שלט גם ברובם המכריע של המפעלים העסקיים, אבל היה חסר כוח פוליטי ונוקב לסיוע מן הממשלה.

היום אפשר לקבוע שחזן ממיצוע פוליטי שדיבר על הצורך ב'סוציאליזם בימינו', אצל רוב תנועות השמאל לא הייתה האוריינטציה הסוציאליסטית אלא התחייבות מילולית רופפת שלא עמדה בעדיפות ראשונה. כשניתנה לתנועות השמאל הודמנות לממש את התחייבותן, לאחר שנעשתה מפ"ם שותף קואליציוני בשנות ה-50 המוקדמות, למשל, הן העדיפו את היש על האפשרי, ובפועל - את המשך המהלך הלאומי-הציוני על המהלך הסוציאליסטי החלופי. וכך, אף-על-פי שבעשור הראשון געשו הרוחות בפוליטיקה של השמאל, לא נמצא לעמדותיו ביטוי במחקר ובאקדמיה. המודל התאורטי-המרקסיסטי לא נקלט אלא שכן אחר כבוד על מדפי הספריות.⁷

7. נושא האלטרנטיבה הסוציאליסטית ראוי למאמר בפני עצמו. עד כה לא נעשה ניסיון אקדמי של ממש לבהון את העניין הזה כשהוא לעצמו, וראה Ben-Porat, 1993, chaps. 6, 7. ישנם כמה דברים הראויים לציון: השמאל הסוציאליסטי של שנות ה-50, שהקף שיעור לא מבוטל של האוכלוסייה, היה מפולג בתוך עצמו. מקצת אנשיו האמינו בתורת השלבים שהעמיד השומר-הצעיר כשני עשורים לפני הקמת המדינה. תורה זו גרסה שבשלבים הראשונים של ארגון החיים בארץ יש לממש את הציונות (רוב בארץ, עליית רוב היהודים לישראל וכיו'), ורק לאחר מכן לעבור לשלב הסוציאליסטי. בדרך זו נמנע חלק גדול מן השמאל - בעיקר

הפרספקטיבה של המודרניזציה שימשה אפוא לא רק כמסגרת לחשיבה, להסבר ולפירוש המציאות, אלא גם מקור פורה להצגת פתרונות לבעיות הדוחקות. שלוש תמות עומדות בבסיס הגדרת המציאות שלה: קליטת העלייה, בינוי העם ומרכזיות המדינה. בכל שלוש התמות האלה ניכרים תווי ההיכר של האידיאולוגיה הציונית, שגם היא זוכה ליחס מיוחד בתאוריית המודרניזציה. האקדמיה קבעה שמבין שלוש התמות האלה התהליך המרכזי המתחולל בישראל הוא המפגש של עולים, רבים מהם מהגרים מתברות מסורתיות, 'לא מפותחות', עם חברה מודרנית, ועל-כל-פנים חברה בתהליך של מודרניזציה. מכאן נגזר שעל העולים לעבור תהליך של הסתגלות חברתית ולהתאים את עצמם לגורמות של החברה הישראלית. הבאים לישראל כונו עולים ולא מהגרים, ולא בכדי. היה צורך להבהיר לכל מי שעלה בעת ההיא שהגירה למדינת ישראל יש בה ייחוד וחובה ואין היא דומה כלל להגירה במקומות אחרים. הציונות הציגה את העלייה לישראל גם בתור חובת היחיד היהודי וגם בתור עדות להכרה במהלך ההיסטורי הנכון. מדינת ישראל נתפסה בעיני מנהיגיה כמדינה מודרנית. בפני המהגרים העולים הוצג הדפוס הנכון של התנהגות ברמת היחיד והמוסד, וכל מה שנדרש מהם היה לאמץ את גורמות ההתנהגות שהיו מקובלות בחברה הישראלית. בדרך זו, כך הניחו, יהיו העולים לאנשים מודרניים פחות או יותר - המבוגרים פחות מן הצעירים. יתר-על-כן, בעצם התהליך של היעשותם לאנשים מודרניים תרמו העולים את תרומתם הפונקציונלית לחברה הישראלית בכללה וסייעו להתפתחותה הכלכלית והחברתית של ישראל ולאישוש המודרניזציה שלה. מה שגלוי וברור היום, אבל כבר אז היה מעין 'נתון טבעי', הוא החיבור המיוחד שבין המודרניזציה לציונות, חיבור שעליו שקדו ראשי המדינה בימים ההם.

פרספקטיבת המודרניזציה, שאומצה בידי הסוציולוגיה הישראלית ולמעשה בידי מדעי החברה בכלל, סיפקה בין שאר דברים גם דיאגנוזה ופרוגנוזה אופטימיות לפתרון אי-השוויון החברתי בישראל. כבר בראשית שנות ה-50 ניכר שהפערים

מפ"ם - מן הצורך לעסוק במימוש הסוציאליזם 'עכשיו'. פועלי-ציון שמאל, שקולם היה חזק עשרת מונים ממספרם, דיברו על מדינה יהודית סוציאליסטית (ראה זית, 1985). קבוצתו של סנה, שהתפלגה ממפ"ם, הציגה את החלופה הסוציאליסטית כקשורה קשר הדוק אל 'עולם המהפכה'. משום כך לא יכלה לארגן קואליציה שמאלית עם מפלגות ציוניות ואף לא לגייס אזהדים משכבות רחבות של הציבור. הדיון הפוליטי על האפשרות של משטר סוציאליסטי ועל הצורך בו היה חלק נכבד מסדר היום דאז, כפי שאפשר ללמוד מעיון בעיתונים היומיים כגון דבר, על המשמר, קול העם, ובעיתונים התקופתיים כגון בשער של השומר-הצעיר. גם ספרים וחברות שפורסמו אז מלמדים על מידת חשיבותו של הנושא הזה בעיני פוליטיקאים אחרים, וראה מ' סנה, סיכומים בשאלת הלאומיות לאור המארכסיזם-לניניזם, תל-אביב 1954. האקדמיה, כאמור, היתה צנועה מאוד בכל הקשור לחלופה הסוציאליסטית. עיקר המחקר והכתיבה עסקו במודל המודרניזציה. כדאי לציין גם את העובדה - ואולי הקוריוז - שממשלת ישראל הזמינה ללכלך מומחה מן האו"ם כדי שיסייע לה בהכנת תוכנית חברתית של קליטת עלייה ועיצוב הכלכלה. התוכנית שהציע המומחה הוזה בעלת מגמה כמו-סוציאליסטית דווקא, שתאמה את השקפת עולמו של המחבר. ראה: Kalecki, 1951

החברתיים והכלכליים נסמכים על הברלים 'דמוגרפיים' שכוננו 'פערים תרבותיים'. הפערים בין יוצאי אפריקה ואסיה ליוצאי אירופה ואמריקה (יוצאי אמריקה היו או מיעוט מבוסס) באו לידי ביטוי בהכנסתו של עובד ממוצא מזרחי, שהיתה נמוכה הרבה מזו של עובד ממוצא אשכנזי. חנוך (1961) מציין את קיומו של פער בהכנסות בין מזרחיים לאשכנזים המוסבר במשתנים שונים כגון ותק, הכשרה וכו'. אמיר (1976) מחזק את ממצאיו של חנוך, שבאו לידי ביטוי בסטטוס תעסוקתי וחברתי בכלל; בר-יוסף ופדן (1964) מציינות את פערי הסטטוס המקבילים לשוני במוצא האתני. מחקרים מאוחרים יותר, כגון של סמוכה (Smoocha, 1978), של נהון (1984) ושל אחרים מעידים שלמוצא האתני היה קשר ברור למשתנים חברתיים-כלכליים כגון הכנסה, תעסוקה והשכלה, וגם ליכוח פוליטי, כלומר לשליטה על תהליכי קבלת החלטות. בכל המשתנים הללו היה הפער לרעת המזרחיים, ולפחות כמה חוקרים תלו אותו בתנאים האובייקטיביים הנובעים מארצות המוצא של המהגרים העולים; בידי העולים ממדינות מפותחות יותר היו הכלים - 'ההון האנושי' - המתאימים לקליטה טובה יותר בישראל, שראשיתה ועיקרה בכלכלה.

מה שנראה כפעור הנובע בעיקר משנות הוותק בארץ, פער שהיה פגום גם הוא, אך ניתן לצידוק בתירוץ שהזמן יעשה את שלו, היה בעצם פער בולט שנבע בעיקרו מן החלוקה האתנית. אבל דווקא בהקשר זה התגלה הפן האופטימי של פרספקטיבת המודרניזציה: על-פי כל תחזיותיה היה אפשר לשער שהזמן אכן יעשה את שלו בסיועה של התערבות חברתית מבוקרת של המדינה, ותהליך ההסתגלות של העולים יביא בסופו של דבר לידי השתלבותם במוסדות הכלכליים, הפוליטיים והאחרים של המדינה. התהליך הזה אמנם לא יבטל לחלוטין את הפער החברתי (פער 'הגון', על-פי אחת מהנחותיה של תאוריית המודרניזציה, הוא צורך חברתי קיומי), אבל בעקבותיו ייעלמו ההקשר האתני וכל הקשר שיוכי אחר. בני-האדם אמנם יוסיפו להיות עשירים ועניים, משכילים ומשכילים פחות, בעלי השפעה פוליטית וחסרי השפעה כזאת, אבל מה שיכריע יהיה טבעם האמתי, כלומר תכונותיהם ותריותם. המודרניזציה היא כידוע גם תהליך שבו תכונות של שיוך מומרות בתכונות של הישג, והחווה ממלא את מקום הסטטוס. ובעיקר, תהליך שבו מתחברות ההזדמנויות החברתיות עם יכולות אישיות. כל דבר אחר, כגון מוצא אתני או אפילו שיוך מעמדי, הוא זמני בלבד ובגדר מכשול ליעילות חברתית. כבר בעת ההיא ידעו גם מדענים וגם הדיוטות שבעקבות הגירה לארצות מודרניות המהגרים מאבדים את המעמד שהיה להם בארצות מוצאם ועלולים למצוא את עצמם בין בני המעמדות הנמוכים בארץ הקולטת. ואולם היו גם מי שהניחו שמהגרים שמשקיעים מאמץ יכולים לשפר את מעמדם הקודם בתוך דור אחד ולהשתלב במערך הכלכלי והחברתי של ארץ ההגירה. לתפיסה זו לא חסרו דוגמאות מעודדות, והמהגרים היהודים לארצות-הברית, לאנגליה ולקנדה היו בגדר הוכחה טובה ומשכנעת. מי שאימצו את פרספקטיבת המודרניזציה בישראל הניחו אפוא שהזמן יעשה את שלו לטובת המהגרים החרוצים. להערכתי לא היה להנחה זו כל יסוד, שכן פרספקטיבת המודרניזציה מתבססת על הנחות מוטעות באשר למה שקורה בחברה הנתונה בתהליך של מודרניזציה.

מונולוג ב: תהליך העיצוב הקפיטליסטי

מול הפרספקטיבה של המודרניזציה יש להעמיד לדעתי פרספקטיבה פרשנית חלופית, זו של תהליך העיצוב הקפיטליסטי. באמצעות פרשנות כזאת או דומה לה כבר ניסו להסביר את התהוותן של מדינות לאום פוסט-קולוניאליות אחרי מלחמת העולם השנייה, ויש לה דימוי של עולם שהמושגים המייצגים אותו הם ניגודים מבניים, כוח, אי-שוויון כלכלי וחברתי שלא זו בלבד שאינן פותח עם הזמן, אלא הולך ומתמסד דווקא, ועוד. מאחר שקיצרתי בתיאור הפרספקטיבה של המודרניזציה אקצר גם בהצגת חלופתה, ואדון כאן אך ורק בהבדלים הבולטים ביותר שבין שתי התאוריות.⁸ כדי למצות את הצגת הפרספקטיבה של התהוות הקפיטליזם ובה-בעת להראות את השוני המהותי שבינה ובין פרספקטיבת המודרניזציה ראוי להסתייע בשני מושגים: האחד הוא 'ממד העומק', המבחין בין מה שגלוי לעין בכל מבנה חברתי ובין התשתית הסמויה מן העין, שהיא הגורם האמתי, או ההסבר, למה שאנו רואים. המושג האחר הוא 'תחום ההזדמנויות' (realm of opportunities), המציין את התנאים החשובים יותר בכל מצב חברתי-היסטורי, שעצם קיומם הוא שקובע את דרגות החופש של השחקנים, ולמעשה קובע מי יהיו השחקנים: קטגוריות מעמדיות, קטגוריות אתניות וכיוצא באלה, וכמובן גם שילוב של קטגוריות. תחום ההזדמנויות הוא גם זה שמכתיב את היחסים שבין מצב מעמדי ובין חלוקת עבודה תרבותית, כגון חלוקה עדתית. בעיקרו של דבר תחום ההזדמנויות מציין תקופה כלשהי בהיסטוריה החברתית, ובכך הוא מקשר בין הטענות הכלליות על מהותו של הקפיטליזם והלוגיקה שלו ובין מצבים מסוימים, ומאפשר בדיקה של אירועים מתוך קשר הדוק לקונטקסט שבו הם מתרחשים.⁹

טענתי העיקרית במאמר זה היא שהתהליך המרכזי שהתחולל כבר בשנותיה הראשונות של המדינה הוא תהליך העיצוב הקפיטליסטי. תהליך זה הוא שקבע את צורתו ואת תוכנו של אי-השוויון שהתרקם בישראל בשנותיה הראשונות. יש צורך אפוא לעמוד תחילה על מהותו של המושג קפיטליזם, ולאחר מכן על ביטוי במציאות, ובעיקר בזו הישראלית.

8. Alvy, 1974; Scott, 1979; Richards, 1986, chaps. 1, 2; Ben-Porat, 1993, chaps. 2. התבוננות שטחית בשתי התאוריות הללו (בעצם Frank, 1981, chap. 3; Apter, 1987 שתי פרספקטיבות, ואפילו מקורות אפיסטמולוגיים שונים) מביאה לידי מסקנה ששתיהן מתייחסות אל אותם פרמטרים המציינים את רמת התיעוש והפיתוח של חברה מסוימת, כגון עיור, שיעור העוסקים בתקלות, שיעור ההשקעות ביתס לתפוקה לאומית, שימוש אינטנסיבי באנרגיה 'מלאכותית' וכו'. כמעט אפשר להניח שמדובר בשני מודלים של אותה תאוריה, ואפילו לטעון שהקפיטליזם והסוציאליזם הם שני מקרים פרטיים של מודרניזציה. לדעתי אין הדבר כך כלל ועיקר. שתי הפרספקטיבות נבדלות זו מזו הבדלים מהותיים, בעיקר מבהינתן הסיבות והתהליכים הראשיים. על-פי פרספקטיבת העיצוב הקפיטליסטי מודרניזציה היא 'צורת הפנים' הגלויה של חברה קפיטליסטית ותו לא.

9. על שני המושגים האלה ראה א' בן פורת, 1994; וכן: Ben-Porat, 1993, chap. 2.

ההמשגה הגבוהה ביותר של תהליך העיצוב הקפיטליסטי קובעת שמדובר באופן ייצור (mode of production), כלומר במערכת החברתית כולה, ובו בזמן גם בכל אחד מן האלמנטים (או הערכאות) החשובים יותר שלה: הכלכלי, הפוליטי והאידיאולוגי-התרבותי, וביחסים המיוחדים ביניהם, שצביונם המעשי נקבע בידי תחום הודמנויות מסוים. המושג 'אופן ייצור' ותרגומו למצבים חברתיים טעון הבהרה, ועל כך אוסיף דברים בהמשך המאמר. כאן ראוי לציין שבספרות הרלוונטית מצוי ויכוח לא קטן על המושג הזה עצמו ועל אופן החלתו על מציאות חברתית. עם זה שורת הסכמה רחבה שקפיטליזם הוא צורה מסוימת מאוד של שאיבת עודף הערך הנעשית באמצעות מכניזם של השוק; בכוח עבודה הופשי, להבדיל מסתם עבודה או עובדים, שאפשר לקנות ולמכור בשוק; בריכוז של ההון ובמבנה מעמדי המסומן על-ידי פרולטרם בקוטב האחד ובורגנים-קפיטליסטים בקוטב האחר. בין שני מעמדות אלה יש מקום למעמדות נוספים או לחלקי מעמדות, הכול על-פי תחום ההודמנויות ההיסטורי המסוים, כאמור למעלה. עוד מאפיינים של הקפיטליזם הם ההפרטה של אמצעי הייצור, ו'הכללת הסחורה' (generalized commodity), שהוא אחד המאפיינים הייחודיים של המשטר הקפיטליסטי ובעל חשיבות מיוחדת לענייננו. משמעותו שכמעט כל דבר הוא בחזקת סחורה או סחורה בכוח.¹⁰

המצב המייחד את החברות הקפיטליסטיות הוא המתח הפנימי השורר בהן, שאינו ניתן לפתרון כל עוד הן קיימות כחברות קפיטליסטיות. אחד המתחים הראשוניים הוא המתח המעמדי, שכל כולו בנוי על אי-שוויון בנכסים ובשליטה פוליטית. אי-שוויון חברתי על בסיס מעמדי הוא טבעה הראשון של כל חברה קפיטליסטית. אי-שוויון זה מתגלם בהגדרתו הפרקטית של כל יחיד כטיפוס של סחורה. לכל יחיד - וליתר דיוק, לסחורה שהוא מייצג - יש ערך חליפין, שנקבע בראש ובראשונה על-ידי הטיפוס ה'סגולי' של הסחורה, כוח עבודה או ממון. גורמים אחרים, כגון ידע, יש בהם לשפר את ערך הסחורה - את כוח העבודה - בשוק, אבל אין בכך לשנות שינוי מהותי את מקומה של הסחורה במשוואת החליפין בשוק.

לכאורה דווקא המבנה הקפיטליסטי יכול ליצור מערכת הוגנת של חלוקה חברתית בגלל קיומו של מכניזם של שוק שבו נפגשים כישורים ויכולות שונות - שהם בחזקת סחורות - הנמדדים רק על-פי ערכם המיוצג בערך החליפין שלהם. אין בו מקום, למשל, להפליה כלכלית על רקע עדתי, דתי, לאומי או כל מאפיין תרבותי, אידיאולוגי וכו', שהוא 'אקסוגני' לכלכלה קפיטליסטית. אף-על-פי-כן מתברר שעיוותי הקפיטליזם הם בעצם חלק בלתי נפרד ממנו, משום שהם הייצוג הגלוי של ניגודים מבניים שאין להם פתרון אמתי בשיטה הכלכלית-הפוליטית הזאת. למעשה אנו מוצאים שבתחום הודמנויות מסוים עיוותים כאלה הם פונקציונליים לשחזורו של

10. Coram, 1987; Runciman, 1993; Richards, 1986; Wright, 1985, chaps. 1, 2. מתוך מגוון רב של ספרות העוסקת בהגדרת המושג 'קפיטליזם' בחרתי לציין מחברים שהעניין שלהם הוא בקריטריונים שעל-פיהם נבחן תרגומו של המושג קפיטליזם למציאות של ממש.

הקפיטליזם עצמו. הם משמשים, למשל, כגורמי הקצאה של עבודה. וכך, במקום קונסנזוס, הרמוניה ופער 'הוגן' בין הרבה יחידים שהתבטלו המחסומים הקבוצתיים (מעמדיים, אתניים וכו') שביניהם, אנו מוצאים מתח דווקא, קונפליקט ואי־שוויון בין קטגוריות חברתיות, שהסע הראשוני ביותר המפריד ביניהן הוא המיקום של חבריהן במבנה המעמדי. לשסע זה מצטרפים לפעמים גורמי סע אחרים כגון עדה, דת, מין ולאום, ומשום כך נדמה שהוויכוח על אי־השוויון החברתי - שהוא, יש לשוב ולציין, ממהותו של כל מבנה קפיטליסטי - הוא ויכוח על החלוקה וההפליה העדתית, הדתית, המינית (מגדרית) והלאומית, ולא היא. לאמתו של דבר אי־השוויון, שאי אפשר לבטלו, הוא בראש ובראשונה פונקציה של חלוקה מעמדית. חברה קפיטליסטית היא אפוא חברה של ניגודים שאינם מתפוגגים במהלך הזמן.

חשוב להדגיש שהפרספקטיבה של העיצוב הקפיטליסטי שונה שינוי מהותי מן הפרספקטיבה של המודרניזציה. אי־שוויון, על־פי תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, הוא מאפיין אימננטי של חברה קפיטליסטית. לא ההסכמה והרמוניה, אלא מתח ומאבק הם שמלווים תברה כזאת, והזמן אינו פועל לצמצום אי־השוויון - אדרבה, הוא מגביר אותו. כל עוד יתקיים מבנה מעמדי ישרור אי־שוויון, ובנסיבות מסוימות הוא יתחבר לחלוקת עבודה אתנית או חלוקה תרבותית אחרת. מה שאירע בישראל היה אמנם מיוחד משום שהביוגרפיה של החברה הישראלית היתה מיוחדת, אבל אין הדברים שונים ואף לא חורגים ממה שכבר מצוי ברשומות ההיסטוריות של מקומות אחרים. בסיכומו של דבר, הלוגיקה של הקפיטליזם לא ויתרה גם כאן.¹¹

להיות לסחורה: העניין הכללי

נושא בעל עניין מיוחד, שרבות נכתב עליו, הוא מקורו וחלותו של אי־השוויון בחברה הישראלית. זה אחד הנושאים המדוברים ביותר, והעיסוק בו הפגיש חוקרים מדיסציפלינות שונות: כלכלנים, סוציולוגים, היסטוריונים ועוד. במהלך הדיון בו ניטשטשו הגבולות בין דיון מדעי לפולמוס פוליטי. מקורו של אי־השוויון החברתי בישראל, כך מסבירים בדרך־כלל, הוא בחלוקה האתנית בין יוצאי אסיה ואפריקה מזה ליוצאי אירופה ואמריקה מזה.

11. לעובדה הכמעט נחרצת שבמשטר קפיטליסטי אנו מוצאים פערים על כסיס של הבדלים אתניים וגם הבדלים של גזע ושל ג'נדר ישנם שני 'יתרונות': האחד, הפער הנראה הוא זה הנובע מדומיננטיות של סע חברתי מסוים המצוי בתחום הזדמנויות מסוים. אבל למעשה, הפער האמתי נובע מן הסע המעמדי שהוא הדטרמיננטי. על־פי ממד העומק המוזכר בגוף המאמר, מה שנראה לעין אינו תמיד מה שקובע אל נכון את אי־השוויון החברתי. ה'יתרון' האחר הוא שאין מצב אידיאלי של קפיטליזם ועליו לשחזר את עצמו באמצעות צבירת הון, ומשום כך הקפיטליזם מסתייע בקיומם של הבדלים חברתיים אחרים - מלבד ההבדלים המעמדיים - כדי לשחזר את עצמו. כך למשל, העדפת האוכלוסייה הלבנה בדרום אפריקה סייעה לשימורו של הקפיטליזם, שכן כוח עבודה זול מאוד של שחורים עמד לרשותו כל העת. מטעמים של תאוריה עדיף בעיני ה'יתרון' הראשון.

הפרספקטיבה של המודרניזציה הגדירה את מצבה של החברה הישראלית בעשור הראשון והשני לקיום המדינה כתקופת מעבר, והניחה שהבעיה האתנית תלך ותיעלם והזמן ייטיב עם מי שיאמצו את נורמות המודרניזציה וערכיה. אחרים, לעומת זה, טענו שהפער העדתי אינו תוצאה של מצב אובייקטיבי או של מפגש בין עולים חסרי כישורים ובין ותיקים. לדעת הללו הפער נוצר וגם נשמר לאורך זמן בגלל מדיניות מסוימת שקבעה האליטה האשכנזית השלטת.¹² כאן המקום להוסיף עוד מושג אחד לדיון כדי לנקוט דעה בוויכוח הזה ולהעמידו על בסיס מוצק יותר ועל פרשנות מדויקת יותר מאלה שעליהם הועמד עד כה.

ההסבר שאני מציע כאן לא־שוויון ולזיקתו למוצא האתני בישראל נשען על שלושה מושגים: על הקפיטליזם, על תחום ההזדמנויות ההיסטורי ועל מושג הסחורה. המושגים האלה יוצרים מסגרת התייחסות נוחה למדי לפירוש תמונת המצב של א־שוויון ושל הקשרו העדתי בעשור הראשון והשני לקיומה של המדינה. במושגים קפיטליזם, ממד העומק ותחום ההזדמנויות כבר עסקנו למעלה. אף־על־פי־כן ראוי להוסיף כאן שהשילוב בין המושג קפיטליזם למושג תחום הזדמנויות מאפשר לנו להסביר את צורתו השונות של הקפיטליזם: יש קפיטליזם אמריקני, צרפתי, דרום אפריקני ואולי גם הונגרי ופולני. כל אחד מאלה הוא בעל ייחוד משלו, אבל לכולם כמה מאפיינים משותפים, כלומר לקפיטליזם 'לוגיקה' משלו. לעומת זה יש לקפיטליזם וריאציות שונות התלויות בהיסטוריה. המושג תחום הזדמנויות היסטורי מציע פירוש לא אורתודוקסי לקפיטליזם ומאפשר לנו הבחנה מדוקדקת יותר במה שנעשה בחברה כלשהי בתקופה נתונה. כלומר, מלבד התנאים הנחוצים המגדירים חברה בתור קפיטליסטית ישנם גם תנאים מיוחדים הנובעים מן הביוגרפיה של כל חברה. אלה עשויים להתבטא, למשל, בקיומם של שסעים חברתיים לא מעמדיים, כגון חלוקה אתנית המתחברת אל החלוקה המעמדית, אבל מאפילה עליה. בני מוצא מסוים בחברה כגון זאת זוכים בעמדות חברתיות טובות מאלה של בני מוצא אחר. לכאורה יש כאן א־שוויון על בסיס אתני, משום שבתחום ההזדמנויות המסוים הזה מצוי גורם דומיננטי, שהשפעתו על א־שוויון החברתי נראית לעין ואפשר למיין באמצעותו אנשים לקטגוריות מסוימות. אבל אין זה הגורם הדטרמיננטי (הקובע). את הגורם הראשוני לא־שוויון יש לחפש בממד העומק, ובחברה קפיטליסטית הוא יתגלם בראש ובראשונה בשסע המעמדי. מה שחסר להשלמת ההסבר על א־שוויון בחברה קפיטליסטית הוא מושג ה'סחורה'. מושג זה מתאר מכניזם שבו הסובייקט האדם נעשה קטגוריה חברתית מעמדית, כלומר מכניזם שבאמצעותו נקבע השסע הקריטי ביותר בחברה קפיטליסטית.

12. על תומכי הפרספקטיבה של המודרניזציה ראה: 'סיכום הויכוח על בעית ההבדלים האתניים', מגמות, ב, 3 (1952), עמ' 319-329; בן דוד, 1952; בריוסף, 1959; בריוסף ופדן, 1964; איזנשטדט, 1952; הנ"ל, 1948; הורוביץ וליסק, 1990, פרק 4; ליסק, 1966; אמיר, 1976; נתון, 1984; וינוגרד, 1960; Ben-Porat, 1993; על החוקרים החולקים עליהם ראה: סבירסקי וברבשטיין, 1980; Smoocha, 1978, pp. 137-142.

הרעיון עצמו פשוט למדי, אבל כדי לשמור גם על פשטות ההסבר והפרשנות שתבוא אחריו יש להציג כמה הנחות שמקורן הספרותי ידוע, אף אם אין הן מקובלות על הכול.¹³ ראשית, הקפיטליזם הוא מערכת חברתית שלמה, שכמעט כל דבר בה הוא בחזקת סחורה בת חליפין בשוק. ישנם שני טיפוסים טהורים של מצב סחורה: הון וכוה עבודה. ידע, ניסיון וכמובן רכוש אף הם בגדר סחורות, אבל אלה תת טיפוסים הנגזרים משני המצבים הקודמים. שנית, השוק הוא המכניזם המקצה סחורות על-פי עקרון פעולה של ערך חליפין. התערבות של סוכנים כגון המדינה משנה את אופן קביעת ערכן של הסחורות. על-פי השקפה אחת היא מכרסמת ומחבלת בתהליך החליפין של הסחורות, ועל-פי השקפה אחרת היא משפרת ומייצבת דווקא את התהליך הזה. שלישית, לכוה העבודה שהוא בגדר סחורה יש שני ערכים רלוונטיים לשוק הקפיטליסטי: ערך השימוש וערך החליפין. ערך השימוש אינו מעניין אותנו כאן. ערך החליפין הוא המווסת את היחסים החברתיים בכלל. כלומר, מה שמתרחש בין אנשים יחידים ובין קטגוריות חברתיות ונוגע לסוג היחסים שביניהם ולאופן ניהולם נשען בעיקרו של דבר על חליפין של סחורות מסוימות שלהם. רביעית, כוח העבודה הוא סחורה, אבל האדם עצמו אינו בגדר סחורה. אף-על-פי-כן, בגלל זיקתו ההדוקה של התחום הכלכלי לתחומים האחרים של החברה, מצב הסחורה בשוק משפיע, לעתים השפעה קריטית, על מצבו של האדם בכלל. מסיבה זו, בין השאר, אי-השוויון החברתי הוא טוטלי בדרך-כלל. השיוך של מצב סחורה בשוק (כוה עבודה או ממון) משפיע על-פירוב גם על מצבו של בעל הסחורה באינסטנציות אחרות, כגון בפוליטיקה ובתרבות. שיוכים אחרים, כגון השיוך האתני, המיני או הלאומי עשויים לשמש כמתווכים בין מצב הסחורה בשוק הכלכלי ובין מצב האדם באינסטנציות שהוזכרו כאן, וכמקצי מקום. שיוכים אלה יכולים לשפר או להרע את מעמדו של אדם באינסטנציות האלה. יש להכיר אפוא בקיומם של אפקט אתני, אפקט מיני וכו', אבל אלה אינם הגורמים הראשיים הקובעים את מעמדו של היחיד בחברה בכלל ובמצב של אי-שוויון בפרט.

גם התאוריה של הסחורה וגם יישומה הלכה למעשה מדגישים היטב שלא האנשים עצמם הם סחורה אלא ממונם וכוה עבודתם, שהוא מאפיין ראשוני מאוד שלהם. כמו כן מודגש ההקשר הקולקטיבי-המעמדי של מצבים אלה, והוא שמשווה את מצב הסחורה בשוק למצבו של היחיד בכל המערכת החברתית. כלומר, כפי שכבר נאמר למעלה, למצב הסחורה יש השפעה מכרעת על מצבו הטוטלי של היחיד. אבל מאחר שבחברה קפיטליסטית יש יותר משני מעמדות, סיכויו של יחיד להמיר מצב סחורה אחד באחר, כלומר סיכויו לגיידות בין-מעמדית קלושים בדרך-כלל: בניהם של פועלים יהיו אף הם פועלים בדרך-כלל, ובניהם של בעלי הון יהיו בעלי הון. בני

13. Wood, 1988. מושג 'הסחורה' הוא מושג מפתח בסוציולוגיה של מרקס. במאה הדפים הראשונים של הקפיטל מרקס מראה איך הדבר-התוצר מקבל, בתנאים מסוימים, צורה של סחורה, ואיך הדבר-התוצר נעשה גם לערך של חליפין. ערך חליפין זה הוא עיקרון בסיסי ביצירת היחסים החברתיים-המעמדיים בכל חברה קפיטליסטית.

מעמדות הביניים נעים לכאן ולכאן, אך בעיקרו של דבר הם נשארים סמוכים לנקודת המוצא שלהם.¹⁴

אני מבקש להציע כאן פרשנות חלופית של אי-השוויון בישראל, הנגזרת מפרספקטיבת תהליך העיצוב הקפיטליסטי. פרשנות זו מבוססת על שלושת המושגים שצוינו למעלה, הקפיטליזם, תחום ההזדמנויות והכללת הסחורה, ונשענת על כמה הנחות: ראשית, אי-השוויון החברתי בישראל הוא ביסודו אי-שוויון מעמדי, שכן מראשיתה היתה החברה הישראלית נתונה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי. ביטויים אחרים של אי-שוויון חברתי היו אמנם דומיננטים בתקופה מסוימת, אך לא היו דטרמיננטיים. שנית, בשל תחום ההזדמנויות ששרר בישראל בעיקר בשנות ה-50, אך גם בשנות ה-60 הראשונות, נקבע גורלם של מהגרים לישראל במפגש שבין תנאי אופן הייצור שהכירו בארצות המוצא שלהם ובין תנאי אופן הייצור ששררו בישראל. מהגרים מארצות שהיתה בהן מידה כלשהי של קפיטליזם היו בעלי יתרונות ברורים על פני מהגרים מארצות שעדיין לא עברו את סף הקפיטליזם. שלישית, מכל אלה אפשר לקבוע קביעה כללית למדי, אך כנראה גם מדויקת, שבני ארצות שהיו בעת ההיא במצב טרום קפיטליסטי, שרובן, אם כי לא כולן, באסיה ובאפריקה, נקלטו בעל כורחם בעמדות כלכליות נחותות ביחס, כלומר עמדות המסווגות כעמדות של פרולטרים (או קרובות להן). בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה היה הגורם האתני גורם מקצה, אך לא הוא שיצר את אי-השוויון עצמו. רביעית, למרות המשתמע מן הטענה הקודמת, שתהליך העיצוב הקפיטליסטי ותחום ההזדמנויות הם שקבעו את גורלם של העולים, למדינה היתה השפעה רבה על שחזור חלוקת העבודה האתנית. אחת העדויות לכוחה של המדינה היא הדרך שבה 'גטרלה' את כוח העבודה הערבי (עד אמצע שנות ה-60 היה האוכלוסייה הערבית בישראל בממשל צבאי, וזה הצר את צעדיה). אבל למעשה הוגבל עד מאוד כוחה לבטל את 'גזרת מצב הסחורה' של העולים מארצות המזרח, אלא אם היתה מחוללת שינוי רדיקלי במבנה הכלכלי-החברתי של המדינה כולה ומניעה מהלך סוציאליסטי.

את הטענות המנחות את המשך הדיון יש לאשש כמובן בממצאים אמפיריים. בעניין זה אעסוק בצמצום, למרות הפיתוי הגדול להעמיס על המאמר 'ערמות' של ממצאים מן המחקרים הרלוונטיים. מידה יתרה של ממצאים עלולה להסיט את תשומת הלב ממטרתו של המאמר, והיא להציע פירוש חלופי ולא להציג ממצאים חדשים. אי לכך החלטתי לנקוט שתי דרכים: ציון נתונים תומכים בגוף המאמר, וציון מראי מקום בהערות המכונסות בסופו.

14. Robinson, 1984; Bottomore and Brym, 1989, chap. 1. גם מקורות אלה הם מעט שבמעט מתוך מספר רב מאוד של מחקרים על נידות בארצות המערב הקפיטליסטי ובארצות מתפתחות שעדיין שרריות בעיצומו של תהליך העיצוב הקפיטליסטי. למחקרים אלה מסקנות נחרצות: להוציא ארצות שמתחוללים בהן שינויים חברתיים כגון הגירה המונית או מעבר ממשטר קומוניסטי למשטר של שוק 'חופשי', הנטייה הברורה היא לשחזור המצב המעמדי, קרי לסטגנציה. מי שנולד להורים ממעמד חברתי מסוים רבים סיכויי להישאר במעמד זה. עיקר הניידות היא בתוך המעמד או בין מעמדות קרובים.

להיות לסחורה: העניין הפרטי של מהגרים בישראל

בחקר אי-השוויון והקשרו האתני בחברה הישראלית יש להסתייע אפוא במושג סחורה ובהתגלמותו הפרקטית בחלוקה המעמדית ובחלוקה האתנית הקשורה אליה. על סמך עבודת המחקר הרבה שנעשתה על המבנה המעמדי של חברות קפיטליסטיות בשלבים שונים של מצבו של הקפיטליזם אפשר לקבוע בוודאות שישנם, ולא במקרה, יותר משני מעמדות: לא קפיטליסטים ופרולטריום בלבד, אלא גם מעמדות ביניים שאינם שוליים או זמניים.¹⁵ ממצאים אלה מעידים שתהליך ה'היעשות לסחורה' אינו דיכוטומי, כלומר לא רק החלוקה בין טיפוס הממון לטיפוס כוח העבודה היא הקובעת את טיפוס הסחורה, אלא גם החלוקה לתת טיפוסים הנגזרים מהם. מכל מקום, תהליך ה'היעשות לסחורה', ובעיקר ה'היעשות לכוח עבודה', הוא להערכתנו הבסיסי של אי-השוויון האתני בישראל. תהליך ה'היעשות לסחורה' ומה שנגזר ממנו, החלוקה המעמדית, מגלמים את 'ממד העומק'. ההקשר של החלוקה האתנית מגלם את ממד הפנים.

הפעור הכלכלי-החברתי בישראל ניכר כמעט בראשית הקמתה. לכאורה דומה היה שמדובר בפער שהתכווץ על שני יסודות, ותק וארץ מוצא. הוותק הוא מעין ביטוי ל'סדר דברים טבעי', משום שכל הגירה היא נטישה של מיקום מעמדי בארץ המוצא ואובדן של 'זמן צבור'. הוותק קשור לתגמולים חומריים למיניהם (לרבות מיקום מעמדי), ויש לו גם היבט של ביטחון פסיכולוגי, שאף הוא מתערער עם ההגירה. את אלה המהגרים מנסים לשחזר בארץ היעד, לרוב לא בהצלחה מרובה. בכל הגירה יש ירידה במעמד, לעתים לזמן קצר יחסית, לעתים לימי דור ואף ליותר מזה – כמו הגירת היהודים לארצות-הברית בראשית המאה הזאת. דבר אחד גראה כמעט ודאי – העמדות הטובות יותר בארץ ההגירה תפוסות בדרך-כלל בידי התושבים הוותיקים. יתר-על-כן, הגירה המונית יש בה אפילו להיטיב את מעמדם של הוותיקים ולדחוף אותם לעמדות טובות עוד יותר. ואם הוותיקים גם מזהים עם קבוצה עדתית כלשהי, הויקה שבין מעמד לעדה הולכת ומתהדקת. במצב כזה דומה שהקונפליקט האתני הוא בלתי נמנע. כל זה מוכר וידוע ממקומות אחרים.

ואכן, מחקרים שמקצתם הווכרו למעלה מעידים כמעט בלא עוררין על האפקט של הוותק: בעשור הראשון למדינה היו הכנסותיהם של הוותיקים גבוהות יותר בדרך-כלל

15. ראה את מחקרו המשווה של Wright (1985) על המבנה המעמדי של חברות קפיטליסטיות (וגם לא קפיטליסטיות). מה שנראה ודאי הוא, שבכל החברות הללו שיעורו של המעמד הקפיטליסטי דומה פחות או יותר (כשני אחוזים מכלל כוח העבודה), וכמובן, מעמד העובדים מהווה את החלק הגדול יותר ביחס של כוח העבודה. בין שני אלה ישנם עוד מעמדות. המושג 'פרולטריון' עדיין תקף בכל החברות האלה, גם לאחר התמוטטות הגוש הקומוניסטי (ולמעשה אין לכך כל משמעות מבחינת תקפותו של מושג זה). בעיקרון, מעמד השכירים שכוח עבודתם הוא הנכס העיקרי שלהם, ופעמים רבות הנכס הבלעדי, הוא כפי שהיה. שיעורם בכוח העבודה בארצות קפיטליסטיות עולה דווקא ומגיע לכשמונים אחוז.

ראה Bottomore and Brym, 1989, chap. 1

(יורם בן פורת [1989] טוען שעם הזמן הלכה והתמעטה השפעתו של הוותק על הכנסתו של יחיד בישראל). נוסף על כך היתה לוותיקים גם גיידות תעסוקתית; ידיעת השפה, ניסיון בכלכלה המקומית וקשרים חברתיים סייעו להם לזכות בעמדות של פיקוח וניהול בסקטורים השונים של התעשייה ובשירותים הציבוריים. המדינה סייעה להם בדיור באמצעות בניית שיכונים ותיקים בערים הגדולות ובערי השדה, וכך היו הראשונים שנעשו בעלי בתים. ומטבע הדברים, הוותיקים הם שאישו את העמדות הפוליטיות הבכירות במדינה.

היסוד האתני של ההגירה גם הוא אינו מיוחד. בדרך-כלל המהגרים מהווים קבוצה או קבוצות אתניות מובחנות עוד בשערי הכניסה לארץ ההגירה. גם דרך התערותם בארץ היעד תלויה בחלוקה לפי ארצות המוצא, וליתר דיוק, לפי רמתה הכלכלית והחברתית של ארץ המוצא. כך היו פני הדברים בארצות-הברית, למשל, בשנות ההגירה הגדולה. ואכן, מיד עם עלייתם של יהודים לישראל ב-1948 התברר שהפער המעמדי חופף במידה רבה את החתך העדתי, והחתך העדתי גלוי לעין יותר מכל חתך אחר. אף-על-פי שהחלוקה בין יוצאי ארצות המערב ליוצאי עדות המזרח היא הכללה גסה מדי, נמצא שיכולות מיובאות מסוימות (כגון השכלה ומשלח-יד), שיש להן יתרונות בתחום הכלכלי, נטו להתפלג בדרך-כלל על-פי ארצות המוצא האלה. יכולות כאלה היו אינסטרומנטליות לניידות במבנה המעמדי של ישראל.

הנתונים על אי-השוויון המעמדי-האתני בעשורים הראשונים מאששים את הטענה שעולים ממדינות אסיה ואפריקה נמנו בעת ההיא עם השכבות הנמוכות יותר של החברה הישראלית. בשנות ה-50 המאוחרות, למשל, נמנו כמעט שמונים אחוז מן המזרחיים עם מעמדות העובדים (פרולטרם של ממש ועובדים מקצועיים); המישהי עשר אחוז מהם נמנו עם המעמדות הבינוניים (בעיקר זעיר-בורגנים); ושיעור נמוך מאוד - פחות מאחוז אחד - נמנו עם הקפיטליסטים. בקרב האשכנזים היתה ההתפלגות שונה: מעט יותר ממחציתם נמנו עם מעמדות העובדים, מעט יותר מארבעים אחוז נמנו עם המעמדות הבינוניים (מחציתם מנהלים ואנשי מקצוע), וכשני אתוים נמנו עם הקפיטליסטים (ראה י' בן פורת, 1989). נתונים סטטיסטיים שמקצתם הובאו למעלה מעידים גם הם על הפערים בהכנסות, בהשכלה ועוד בין מזרחיים לאשכנזים, לטובת האשכנזים.

בשנות ה-60 היה המשק הישראלי מחולק בין שלושה טיפוסים בעלות: בעלות פרטית, שהיוותה כ-60% ממנו; בעלות של ההסתדרות (שהיתה אז הרבה יותר מסתם פדרציה של איגודים מקצועיים) - כ-20% ממנו; ובעלות ממשלתית - אף היא כ-20% מכלל המשק. בעת ההיא היו הבעלות וניהול המשק (בכל הסקטורים) נתונים בידי הוותיקים, קרי האשכנזים, אם כי יש לציין שעם שועי הכלכלה הפרטית נמנו גם משפחות של ספרדים ותיקים. בשנות ה-50 היה אפשר להבחין באפקט של תכונות מיובאות, כמו השכלה ויכולות כלכליות מסוימות, שנטרלו במידה רבה (אם כי לא לחלוטין) את האפקט האתני של אי-השוויון הכלכלי: עולים רבים מעיראק, למשל, הצליחו לשמור על מעמד הכלכלי היחסי גם במדינת ישראל. ואילו רבים מעולי רומניה דווקא נמנו עם המעמדות-השכבות הנמוכים ביותר של החברה הישראלית.

אף־על־פי־כן נכונה הטענה שהחלוקה האתנית בין מזרחיים לאשכנזים ביטאה את חלוקת השליטה במשאבים הכלכליים והפוליטיים בישראל, אם כי לא היתה הגורם לחלוקת השליטה במשאבים.¹⁶

לדעתי יש לבסס את ההסבר לאי־שוויון ולהקשרו האתני על שתי קביעות: האחת, שישראל היא חברה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי – על הקביעה הזאת יש לבסס את ניתוח דרך עיצובה של החברה הישראלית. הקביעה השנייה נובעת מן הראשונה והיא, שהתהליך העיקרי שעברו המהגרים העולים לישראל הוא ה'היעשות לסחורה', כלומר פרולטריוציה. בגלל תחום ההודמנויות שהתקיים בשנות ה־50 המוקדמות, שבהן היתה עלייה המונית, הצטרף תהליך זה לחלוקה האתנית, ומה שנראה לעין היה אי־שוויון שסומן על־ידי חלוקה אתנית. מבחינת ניתוח הקונטקסט של התקופה יש לזהות את התנאים המבניים שהכתיבו את הבסיס המעמדי של אי־שוויון. כאן התחיל הכול. כלומר, יש לזהות את תוכנו של תחום ההודמנויות שהתקיים מראשית שנות ה־50 עד ראשית שנות ה־60 וסיפק את האופציה לחיבור שבין פער מעמדי לפער אתני. מלבד זה יש לבחון את תפקידה של המדינה בגרימת הפער הזה ובשחזורו. אני מדגיש כאן את תפקידה של המדינה ולא של סוכנים אחרים מפני שיש בידינו עדויות רבות שהיא היתה סוכן ראשי ומכריע בתקופה הנידונה. יש אפוא מקום לבחון את תפקידה מבחינת אי־שוויון החברתי, על־פי הפרספקטיבה הנקוטה כאן.

על האמור למעלה יש להוסיף את הטיעון שהתהליך שעברו רבים מאוד מן העולים, ובעיקר עולים מזרחיים, היה 'כורח המציאות', ולא זו בלבד אלא שגורלם של העולים נקבע במידה רבה כבר בארצות מוצאם. העימות שלהם עם הקפיטליזם ההולך ומתעצב בישראל הוא שהיה הגורם המכריע. חוקרים ישראלים אחדים כבר טענו דברים דומים, אך הללו נמנעו מן העיסוק בשני דברים: האחד, הגדרה מלאה של הקונטקסט שבו אירע העימות בין העולים לקפיטליזם בישראל, שהיא הגדרה מכריעה מבחינת הבנת הנושא הנידון כאן. אמנם נכון שהעולים השתתפו בדינמיקה של הפיתוח הכלכלי, שהואץ בשנות ה־60, כלומר הם השתתפו ביצירת המשאבים הלאומיים ובהרחבתם, אבל לא ביצירת התנאים הראשוניים לקיומם של אלה. את תהליך העיצוב הקפיטליסטי – את תחום ההודמנויות – קיבלו עם עלייתם.¹⁷

16. הנתונים הסטטיסטיים מעידים שכתכונות מסוימות כמו השכלה, מקצוע, התנסות בתעסוקות מודרניות וכיוצא באלה, היו העולים מארצות אסיה ואפריקה 'נחותים' לעומת עולים מארצות אירופה. ראה נהון, 1984; אמיר, 1976; חנוך, 1961; ברקאי, 1990.

17. ברנשטיין, 1978; סבירסקי וברנשטיין, 1980; רוזנפלד וזכרמי, 1979. וכך כותבים רוזנפלד וזכרמי: 'שנית, אנו מבקשים לקבוע שתהליך זה היה בשלבי הראשונים בגדר הנמנע, כלומר, התרחשותו היתה פרי מדיניות ... דעתנו היא שתהליך עלייתה של הבורגנות היה בעיקרו פרי המדיניות הממלכתית' (עמ' 43-44). איני חולק על הסיפא, כלומר שהמדינה היתה מעורבת ביצירת הבורגנות. יש לכך עדויות רבות. אבל איני מקבל את הטענה שהתהליך היה 'בגדר הנמנע', משום שחסר כאן קונטקסט מנחה. התהליך היה בגדר הנמנע אילו בחרה האליטה השלטת במדיניות של 'יצירת תחום הודמנויות' אחר, למשל ביצירת

הדבר השני שהחוקרים הללו נמנעו מלעסוק בו הוא ההבחנה בין הגורמים הקובעים את תחום ההודמנויות ובין התנאים הקובעים את האופציות הנתונות למי שנמצא בתחום הזה - בין מה שהוא דומיננטי בזמן מסוים ובין מה שהוא דטרמיננטי מעבר לזמן הזה. מה שקרה לרבים מן העולים מבחינת מצב אי-השוויון שלהם נבע מתנאים שלא היה אפשר לדלג עליהם. העולים נעשו פרולטרים לא מפני שמישהו רצה בכך דווקא, ולא משום שמעסיקים פרטיים, הסתדרותיים וקיבוציים החליטו שעל העולים להיות לפועלי כפיים. רצונם של הללו לא היה חשוב כלל. בתנאי תחום ההודמנויות ששררו בשנות ה-50 נאלצו המעסיקים, בלא הבדל סקטוריאלי ואידיאולוגי, להתנהג כמעסיקים במשק קפיטליסטי. בתנאים הללו - שהיו בעיקרם תנאיו של תהליך קפיטליסטי - נאלצו גם רבים מן העולים להיעשות פרולטרים, להיות ספקי העבודה הזולה. לא מקרה הוא, כמובן, שמבין העולים שהיו או נעשו פרולטרים היה שיעור המזרחיים גבוה יותר משיעור האשכנזים. על 'אשמת' המדינה נדון בסיומו של המאמר.

הסבר מקיף על התהליך המתאר את עיצובה של החברה הישראלית כחברה קפיטליסטית נמצא במקום אחר.¹⁸ מגבלות המקום אינן מאפשרות את העתקתו לכאן. לצורך דיוננו יצינו שני סימנים מובהקים של קפיטליזם שנמצאו גם בישראל: מבנה מעמדי וריכוז הון על גילוייהם הייחודיים, כפי שהיו בשני העשורים הראשונים לקיומה של ישראל. שני אלה הם מאפיינים-מזהים ברורים מאוד של כל מבנה קפיטליסטי. הסימן הראשון של קפיטליזם בישראל היה המבנה המעמדי. מבנה זה החל להתעצב עוד קודם להקמת המדינה. כלומר, המבנה המעמדי שמצאו כאן העולים אחרי 1948 היה דומה מאוד למבנה מעמדי קפיטליסטי, אם כי היה לו ייתוד מסוים שנבע מכוחה של המדינה ושל סוכנים אחרים כמו ההסתדרות.

בעת ההיא כבר היו בארץ מעמד של בורגנים קפיטליסטים ומעמד של עובדים שכירים, שמבחינת שיעורו באוכלוסייה היווה רוב מוחלט (יותר משבעים אחוז) כידוע, מעמד זה היה מאורגן היטב באמצעות ההסתדרות ומפלגות פוליטיות (מפ"ם, הקומוניסטים ומפא"י) והיה בידו להשפיע על מקצת התהליכים שהתרחשו אז. היו גם מעמדות ביניים, רובם עדיין במתכונת של זעיר-בורגנות כגון סוחרים קטנים, אומנים, מספקי שירותים אישיים וכו'. 'המעמד הבינוני החדש' - זה שמחבר יחד מנהלים בכירים, אנשי מקצוע (עצמאים ושכירים), אנשי מנהל ועוד - החל להופיע בתור מעמד רק בשנות ה-60. אין כל ספק שהעלייה ההמונית ושיעור המצטרפים לכוח העבודה השפיעו על המבנה המעמדי. העלייה גרמה גם לעיבוי מגזרים של המבנה המעמדי, כגון הזעיר-בורגנות, שבשנות ה-50 היוותה יותר מעשרים אחוזים ממנו. ואולם העלייה לא שינתה את התוכן הדמוגרפי של המעמד הקפיטליסטי, וזה

מסגרת סוציאליסטית. בעת שבחרה באופציה הקפיטליסטית או הסכינה עמה ולענייננו כאן לא חשוב מדוע, כבר לא היו לה דרגות חופש מרובות. תהליכים מסוימים לא היו עוד בגדר הנמנע.

Ben-Porat, 1993 .18

היה ונשאר, כמו לפני הקמת המדינה, בשליטתם של גברים אשכנזים ותיקים. עם זה השפיעה העלייה על הרכבו של מעמד העובדים: ראשית, חלקם של יוצאי אסיה ואפריקה גדל מאוד, ובשנות ה־60 המאוחרות היוו הללו את רוב המעמד הזה. שנית, היא גרמה ליתר פיצול בתוכו, משום שמקצת הוותיקים נעו כלפי מעלה ונעשו מנהלים ואדמיניסטרטורים זוטרים, וכך תרמה ליתר הטרוגניות מבחינת פערי השכר בקרב השכירים – תהליך שהתעצם בשנות ה־60 הראשונות (Ben-Porat, 1993). אף-על-פי-כן לא גרמה העלייה ההמונית לשינוי מהותי במבנה המעמדי של ישראל, וזה היה ומוסיף להיות דומה למבנה מעמדי בחברות קפיטליסטיות אחרות. בדיעבד אפשר לומר שעם הזמן הלך הדמיון הזה וגבר, שכן לאמתו של דבר הלכה החברה הישראלית כולה ונעשתה קפיטליסטית יותר. מה שהשפיע השפעה מיוחדת על המבנה המעמדי של ישראל והקנה לו צביון משלו הוא מאפיין אחר של הקפיטליזם – ריכוז ההון.

שני גורמים קבעו את ריכוז ההון בישראל ואת ייחודו: דיפרנציאציה (הפרדה) סקטוריאלית וצנטרליזציה (ריכוזיות), וגם תופעה זו היתה היבט ברור של תחום ההודמנויות של העת ההיא.

מבחינת הדיפרנציאציה, ההון (והרכוש) בישראל נחלק בין שלושה: המדינה, ההסתדרות והסקטור הפרטי. לסקטור הפרטי היה בתקופה הנידונה משקל פסי (בתפוקה, ובתעסוקה) שעלה על סכום ההון של שני הסקטורים האחרים. כבר אז היו בסקטור הפרטי כמה חברות גדולות, בעיקר בבעלות משפחתית, כגון קבוצות הבעלות של בנק דיסקונט, אלרון, החברה המרכזית להשקעות, מיאמי, סחרוב ועוד. מקצתן החלו את צעדיהן הראשונים עוד לפני הקמת המדינה. בשנות ה־60 החל גם תהליך של ריכוז הבנקאות במספר קטן מאוד של מוסדות פיננסיים: בנק הפועלים, בנק לאומי ובנק דיסקונט. הבנקים האלה 'ניכסו' בנקים ואגודות חיסכון קטנות. המבנה הפנימי של הסקטור הפרטי היה אפוא דומה מאוד לזה שכבר התבסס בארצות קפיטליסטיות – מספר קטן של חברות גדולות שבידיהן חלק נכבד מאוד מן ההון והתעסוקה, ועסקים רבים קטנים מאוד, ששיעורם מגיע עד כדי 80-90 אחוזים מכלל העסקים. המפעלים העסקיים שבבעלות המדינה וההסתדרות היו רובם גדולים ביחס, ובאלה שלטה הפוליטיקה. אבל בעיקרו של דבר הבעלות הפרטית על עסקים בכלכלת ישראל היא שהיתה דומיננטית כאז כן היום.

אחד הגורמים שייחדו את מדינת ישראל לעומת מדינות קפיטליסטיות אחרות בתקופה הנידונה הוא מעמדו הכלכלי החזק של הסקטור הציבורי בישראל והתמיכה הפוליטית היציבה שזכה לה בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה. השפעתה הרבה של המדינה על התנהגותו של ההון דאז לא הפריעה לתהליך העיצוב הקפיטליסטי, שהתנהל בחסותה. הסקטור הפרטי, שלימים נעשה הסוכן הראשי של תהליך העיצוב הקפיטליסטי, טופח במעין שלב של 'קינז' ודגירה', ואילו הסקטור ההסתדרותי הוגבל. המדינה אמנם הצרה את צעדיו של הסקטור הפרטי, אבל בו-בזמן גם הוינה אותו. הדיפרנציאציה הסקטוריאלית לא היתה מכשול לקפיטליזם. כמו במקומות פוסט-קולוניאליים אחרים, גם מדינת ישראל התנהגה כסוכן המעורר את

תהליך העיצוב הקפיטליסטי, ולמעשה עודדה במרץ את המשכו של התהליך הזה על-ידי מתן סיוע בדרכים שונות (סבסוד ישיר של הון, השקעות, סיוע בהספקת כוח עבודה זול וכו'). על כך כותב אהרוני (1976):

מראשית קיום המדינה ניסתה הממשלה להגדיל את זרם ההשקעות במשק כדי להקים מפעלים ... עידוד ההשקעות היה אמור להיות מבוצע ע"י עידוד ההון הפרטי ואימוץ היוזמה הפרטית והקואפרטיבית בכפר ובעיר ... כבר בראשית שנות החמישים תוכרע לטובה שיטת מתן תמריצים להשקעה פרטית כדרך עיקרית לפתרון מהיר של הבעיות הכלכליות המרכזיות ... השפעת הממשלה על מידת הריכוזיות בבעלות ומידת שליטתה על התהליכי קבלת החלטות במשק מתבטאת בשלושה מישורים: ... צריכה והשקעות ציבוריות ובעלות על מפעלים ... בהשפעה עקיפה באמצעות מדיניות מאקרוכלכלית ... בפעילות עקיפה במישור המיקרוכלכלי ... (עמ' 337-338).

מבחינת התנהגותה בפועל היתה ישראל מעין מדינה קפיטליסטית עוד קודם שהונגה בה 'כלכלת שוק'. בשנות ה-60 התחילו מתרוצצות במדינה שתי מגמות: מגמה של המשך השליטה בכלכלה באמצעות מדיניות של בעלות, פיקוח והקצאה, ומגמה של צמצום שליטת המדינה והרחבת חופש הפעולה של הסקטור הפרטי. שנות ה-80 וה-90 הן עדות ניצחת לנצחונה של המגמה השנייה - כלכלת השוק נעשתה דומיננטית בישראל.

ריכוזיות ההון בסקטור הממשלתי וההסתדרותי היתה כמעט מושלמת. סקטורים אלה שלטו שליטה ישירה במעט יותר מארבעים אחוז מן ההון בישראל. בשניהם התקבלו החלטות בידי גופים פוליטיים ריכוזיים, בעוד הממשלה משפיעה גם על ההסתדרות באמצעות שני מנגנונים: האחד, באמצעות השליטה בייבוא הון ובהקצאתו, והשני, באמצעות מנגנון המפלגה שהיתה דומיננטית במדינה ובהסתדרות. הסקטור הפרטי, לעומת זה, לא היה ריכוזי כלל, להוציא כמה חברות גדולות ביחס, רובן בבעלות משפחתית. רוב הסקטור הזה היה מורכב ממפעלים ועסקים קטנים, ואף-על-פי-כן התפתח ובעיקר שמר על חלקו המכריע בכלכלה.¹⁹ בתוך עשור אחד

19. פטנקין, 1959. ישנם עוד חוקרים שמחיבוריהם אפשר ללמוד מה עשתה המדינה כדי לחזק את הסקטור הפרטי, ובהקשר זה, את תהליך העיצוב הקפיטליסטי. החוקרים עצמם אינם מנסחים זאת כך. מבחינתם מדובר כתיעוש ובמודרניזציה, וראה Ben-Porat, 1993. המדינה נוהלה או בעיקר בידי מפא"י והתנהגה כמעין סוכן-מתווך. היא שמרה על מעמדה של ההסתדרות אבל הגבילה את צעדיה ומנעה ממנה לרכוש נכסים מן הסקטור הפרטי, בין השאר מחשש מפני תגובתם של יהודי ארצות-הברית. השתתפותם של הציונים-הכלליים בקואליציה הממשלתית בראשית שנות ה-50 הועילה הרבה לסקטור הפרטי. כל עוד השתתפו הציונים-הכלליים בממשלה תמכה המדינה-הממשלה בסקטור הפרטי בדרכים שונות, שבדיעבד התבררו כיעילות. ספיר, שר האוצר בשנות ה-60, רק העצים והשלים את המהלך שהניעו קודמיו. המדינה ומנהיגיה הם שקבעו, ביוזמתם או שלא ביוזמתם, את צביונה של החברה הישראלית בשנות ה-90 של המאה שלנו, שהיא חברה קפיטליסטית להלכה ולמעשה.

עבר הסקטור הפרטי מעין מהפך, לאחר שהחברות - הקורפורציות - החלו להוות את המרכיב העיקרי שלו. בשנת 1961, למשל (על־פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), היו בבעלות של יחיד 53% מן המפעלים העסקיים, ורק כ־17% מהם היו בבעלות של חברות. עשר שנים לאחר מכן ירד שיעור המפעלים העסקיים שבבעלות יחיד לכ־26%, ואילו שיעור המפעלים בבעלות של חברות עלה ל־46%. מגמה זו הלכה והתחזקה לקראת שנות ה־80.

מלבד שני הסימנים המובהקים של חברה קפיטליסטית - המבנה המעמדי וריכוז ההון - היו בתקופה הגירונה עוד סימנים ברורים של חברה קפיטליסטית: השכירים היוו רוב מכריע מכלל כוח העבודה במשק, ושיעורם הלך וגדל עד כשמונים אחוזים; עובדי החקלאות היו במיעוט, ושיעורם הצטמק והלך; ואילו שיעור עובדי התעשייה התקרב לשיעור שהיה מקובל או במדינות מתועשות. היה גם מנגנון של שוק לסחורות, לממון ולעבודה. מנגנון זה היה אמנם כפוף למגבלות מנהליות, אך התפתחותו לא נסוגה אלא רק הואטה עד שנות ה־60 המאוחרות, שבהן החלה לעלות חשיבותו בכלכלה, בפוליטיקה ובתרבות. כמו כן ראוי לשים לב לנתון נוסף והוא מדד אי־שוויון בהכנסות, שעלייתו הברורה בין שנות ה־50 לשנות ה־60 העידה על גידול בפער הכלכלי. פערי ההכנסות לא שיקפו פערים מעמדיים ומקצועיים בלבד, אלא גם פערים אתניים. מדד אי־שוויון בהכנסות הלך והתקרב למוצק של חברות קפיטליסטיות (מדד ג'יני, שנע במדינות אלה בין קצת מעל ל־3 לקצת מתחת ל־4). מדד אחר של אי־שוויון, זה המתייחס לרכוש, מעיד שבראשית שנות ה־60 היה פער ברור בין הרכוש המשפחתי הממוצע שהיה בחזקתם של שכירים ובין הרכוש המשפחתי הממוצע שהיה בחזקתם של עצמאים, לטובת העצמאים. למעשה היה הפער הכלכלי הראלי גדול הרבה יותר, משום שבמדד אי־שוויון נכללו הכנסות משכר בלבד, ולא הרכוש העסקי הפרטי. בסיכומו של דבר נראה שישראל היתה דומה מאוד לחברות קפיטליסטיות אחרות בתקופה ההיא:²⁰ היה בה שיעור גבוה של קפיטליסטים (כשני אחוזים), שיעור גבוה של מעמד עובדים שכירים (יותר משבעים אחוז), ושיעור מיוחד של 'מעמד בינוני זעיר', שהגיע עם העלייה ההמונית. לחלוקה המעמדית היה המתאם הגבוה ביותר עם חלוקת הרכוש וההכנסות.

כשמתבוננים בנתוני העלייה בעשור הראשון והשני בקונטקסט של הפרספקטיבה הקפיטליסטית אפשר לנסות ולהבין מה אירע מבהינת תהליך החלוקה של העולים למעמדות בישראל, כלומר מה יצר את אי־שוויון שלהם ומה סייע או גרם להיבור שבין המיקום המעמדי למוצא האתני. ראשית, מחצית או יותר מכלל העולים שעלו לישראל בעשור הראשון היו במעמד של פרולטרים או במעמד קרוב לזה עוד בארצות מוצאם. בעקבות העלייה לישראל השתפר מעט מעמדם של מקצת עולי המערב, אבל בסך־הכול מי שהיה במעמד של פרולטר בארץ מוצאו הוסיף להיות כזה לפחות בתקופה הראשונה של קליטתו בארץ.

20. חנוך, 1961; גינור, 1987, פרק 4; הלוי וקלינוב־מלול, 1972; ברקאי, 1990; זנדברג, 1960; אהרוני, 1976. על תיעוש ופערים במדינות מודרניות קפיטליסטיות ראה: Kuznets, 1968

קבוצה אחרת של עולים, מעט יותר מחמישה-עשר אחוזים, נעשו פרולטרים רק לאחר עלייתם. הקשר האתני כאן היה רופף אבל ברור: שיעורם של מי שנעשו פרולטרים מקרב יוצאי ארצות המערב היה פחות מחמישה-עשר אחוזים, ואילו השיעור המקביל בקרב יוצאי ארצות המזרח היה יותר משבעה-עשר אחוזים. אצל רוב העולים היתה ההגירה לישראל כרוכה במצב של 'גלישה מעמדית' ובעצם בפרולטריזציה, שכן סוג הסחורה שהיה להם למכור או להחליף בשוק העבודה היה כוח העבודה שלהם, וכך נקבע מקומם בשוק הזה. גם התערבותה של המדינה לא שינתה את המצב. כפי שיובהר להלן, המדינה התערבה בתהליך החליפין בשוק וקבעה את מחיר הסחורות, אבל נמנעה משינוי 'מצב החליפין', כלומר היא לא שינתה את התנאים המבניים עצמם ובכך הנציחה את מצב הסחורה של העולים ושל כל מי שהשתתפו או בכלכלת ישראל בתור 'כוח עבודה' או בתור 'ממון'.

המסקנה הראשונה המתבקשת היא שבעקבות ההגירה לישראל הורע מעמדם של עולים שנעשו פרולטרים בבואם לארץ, אבל מה שקרה לעולים מבחינת התפלגותם המעמדית היה צפוי. מאחר שכבר בעת ההיא (בשני העשורים הראשונים) היתה ישראל שרויה בתהליך של קפיטליזם, היה אפשר להניח שרוב העולים ישתלבו במעמד הפרולטרים. בישראל של העת ההיא שוב לא היה זה מעמד הומוגני ונכללו בו גוונים שונים, החל בפועלים פשוטים חסרי כל הכשרה והתנסות וכלה בפועלים מיומנים. ההבדלים בין סוגי העובדים באו לידי ביטוי גם ברמות שונות של תגמולים, כגון הכנסה, בייחוד בלט השינוי בהרכבו האתני של המעמד הזה: בשנות ה-50 עדיין היה בו רוב לאשכנזים, ואילו בשנות ה-60 נהיו המזרחיים לרוב ('בן פורת, 1989). גם מבחינות אחרות התחוללו שינויים במעמד הזה, כגון בסגנון החיים, חיי המשפחה וכו'.

אף-על-פי-כן אפשר לקבוע שמבחינת תחום ההזדמנויות היתה זו קטגוריה מעמדית מובחנת על-פי טיפוס הסחורה שלה בשוק - קטגוריה של כוח עבודה. כאמור למעלה, זה המאפיין הבסיסי ביותר של פרולטרים, שאי אפשר בלעדיו. וזו גם הסיבה היסודית לאי-השוויון הכלכלי והחברתי בישראל.

הקשרו האתני של אי-השוויון שמקורו בסיווג ארצות המוצא על-פי שתי קטגוריות ראשיות, אסיה ואפריקה מכאן ואירופה ואמריקה מכאן, ההקשר הזה אינו ברור ומדויק כל-כך. למעשה כמעט שלא בא לידי ביטוי ישיר בגורלו של העולה-המהגר בשנות ה-50 ובתחילת שנות ה-60. ההבדלים ה'בין-יבשתיים' (שלא כמו ההבדלים הפנים-יבשתיים) לגבי ההתפלגות המעמדית של העולים בישראל לא היו גדולים כל-כך. השימוש הלא מעודן בשתי הקטגוריות, המערביים והמזרחיים, מלמד שתהליכי הפרולטריזציה לא פסחו אף לא על אחת מהן. בשנים הראשונות היו אמנם הפרולטרים רוב בקרב המזרחיים, אבל המעמד כולו עדיין היה 'בשליטת' האשכנזים, שהיוו בו רוב מספרי ברור. ואולם כשמסווגים כל אחת מארצות המוצא על-פי קרבתה לטיפוס הקפיטליסטי הולכים ההבדלים ומתבהרים: יוצאי ארצות מסוימות באירופה הצליחו יותר מיוצאי ארצות אחרות באותה יבשת (כגון רומניה) מבחינת השמירה על מעמדם ואפילו מבחינת שיפור מעמדם בישראל בעשור הראשון אחרי העלייה.

הבדלים דומים היו גם בין יוצאי ארצות מסוימות באסיה ובאפריקה; עולי עיראק הצליחו לשחזר, ובמידת מה לשפר את מעמדם יותר מיוצאי מרוקו. לאמתו של דבר נקבע מעמדם של העולים לישראל כבר בנמל המוצא, אבל הוא בא לידי ביטוי במקום שנפגשו בו 'אופני ייצור': עולים ממקומות שכבר היו קפיטליסטיים או מתועשים ועולים ממקומות שהיו עדיין טרום-קפיטליסטיים פגשו בישראל 'אופן ייצור' שעל-פי סימנים חשובים רבים היה קרוב יותר מכול לטיפוס הקפיטליסטי. המפגש הזה בישראל, ולא המוצא האתני דווקא, הוא שהכריע בעניין מיקומו המעמדי של העולה. את ההסבר יש לבקש אפוא בהקשר המעמדי-האתני, על-פי הסדר הזה.

ואכן, מזווית הראייה של התאוריה המנחה את דיוננו אפשר להניח שמיקומם המעמדי של העולים נקבע על-פי תוצאות המפגש - וליתר דיוק העימות - שבין אופן ייצור מיובא לאופן ייצור קיים. את צורתו ואפיונו של אי-השוויון שהחל להתגבש אז בישראל קבע תחום ההזדמנויות של התקופה היא, וזה, כפי שכבר נאמר, נטה במפורש לעבר העיצוב הקפיטליסטי. משום כך לא היתה לרבים מן העולים בררה, אלא 'להיות לסחורה' ולהיעשות כוח עבודה הנמכר בשוק על-פי ערך החליפין שלו. השיוך האתני סימן גם את סיכוייהם של העולים להיות לפרולטרנים, אבל הוא עצמו לא היה הגורם שקבע את מיקומם המעמדי.²¹ מאחר שמצב הסחורה אינו מנותק ממצבים אחרים הוא השפיע גם על הפוליטיקה ועל התרבות, וממילא ארגן את מכלול חייהם של הפרטים ובכך 'העביר' את מצב אי-השוויון, במידה רבה או מצטה, גם לתחומים הלא כלכליים.

אפילוג

מה שקרה למהגרים בישראל בעשורים הראשונים לקיומה אינו שונה שינוי מהותי ממה שקרה למהגרים בארצות המערב הקפיטליסטי יובל שנים ויותר לפני הקמת מדינת ישראל. את מיקומם המעמדי של מהגרים בכל ארץ הגירה קובע תחום ההזדמנויות המסוים שבו נפגשים אופן ייצור מיובא עם אופן ייצור קיים. מה קורה בשלב מאוחר יותר, אילו מהגרים מצליחים לשפר את מעמדם ומדוע, אלה שאלות

21. כאמור, ישנם חוקרים הטוענים שבפגישה בין עולים מיבשות שונות ובין ותיקים נוצרה דינמיקה משותפת, והעולים מארצות המזרח תרמו תרומה סימטרית להתפתחות הכלכלית של ישראל. ראה סבירסקי וברנשטיין, 1980. טענה זו יכולה להיות נכונה כמעט בכל מצב, שהרי תמיד אפשר להראות את תרומתם של המהגרים לכלכלה ואת הדינמיקה המשותפת שנוצרה בין מהגרים לוותיקים. השאלה היא מה טיבן של התרומה הזאת ושל הדינמיקה המשותפת. לדעתי יש למדוד את תרומתם של עולים 'מזרחיים' מזווית הראייה של התפלגות המעמדית (תרומה לעודף הערך של המוצר, מילוי פונקציה של שירות עבור ההון וכו'), אבל כך בדיוק יש למדוד גם את תרומתם של עולי המערב. אשר לדינמיקה משותפת, אין מדובר כאן בשיתוף פעולה הרמוני נוסח אדם סמית, אלא ב'שיתוף' פעולה שנכפה על המעמדות והוא מתקיים במתח מתמיד. הזמן אינו עושה את שלו, ובדרך-כלל אנו מוצאים שהשילוב המעמדי-האתני (או מעמדי וגורם אחר) נוסה להישמר ולשחזר את עצמו.

שלא כאן מקומן. הגבולות הנראים לעין של אי־שוויון חברתי מסומנים בדרך־כלל בידי גורם 'מוחשי' כגון עדה, גזע, לאום וג'נדר. ואולם תחום ההזדמנויות הוא הקובע את אופיה המסוים של החלוקה המעמדית (אילו מעמדות, כמה מעמדות), והוא המספק את האופציה למתאם שבין חלוקה מעמדית לחלוקה תרבותית. נראה שבישראל היתה החלוקה האתנית של אי־השוויון הגורם הדומיננטי. זה לא היה הגורם הלא־מעמדי היחיד של פער כלכלי וחברתי; גם המין והלאום היו גורמים מתווכים של הפער הזה. החלוקה העדתית, שאפיינה את אי־השוויון הכלכלי בישראל והשפיעה גם על ההיבטים הפוליטיים והתרבותיים, היתה אמתית. אבל סיבתו הראשונית של הפער הזה לא היתה החלוקה האתנית אלא המצב המעמדי.

במדינות פוסט־קולוניאליות – וזה כנראה שם התואר המתאים לישראל של קום המדינה יותר מכינויים אחרים – המדינה ממלאת תפקיד מכריע גם בתהליך העיצוב הקפיטליסטי. המדינה היא המעורבת, ופעמים רבות מכריעה, בהצבר ההון. כך, למשל, המדינה היא המחליטה בדבר השקעות ומנתבת אותן לשם בניית התשתית שעליה יהיה אפשר להצמיח ולהרחיב את הקפיטליזם. היא ממלאת תפקיד של סוכן היוצר סוכנים באמצעות הרחבת הסקטור הפרטי. אין לתאר את מדינת ישראל בלא התפקיד המכריע שמילאה (ועדיין היא ממלאת) בעיקר בעיצוב התהליך הקפיטליסטי. וגם מן הבחינה הזאת אין היא יוצאת דופן; דוגמאות היסטוריות מראות שכוונה של המדינה אינו מתבטא אך ורק בחברות קפיטליסטיות שזה מקרוב באו: המדינה הפרוסית בראשותו של ביסמרק, למשל, סייעה להתפתחות הקפיטליזם על־פי הטעם התרבותי שלה, כמובן. ובארצות־הברית סייעה המדינה להתפתחות הקפיטליזם ולהתפשטותו מערבה באמצעות הקצאת אדמות, 'עם ובלי פיתוח', לחברות ולאנשים פרטיים. רבות מן המדינות הנחשבות קפיטליסטיות בימינו מתערבות בעיצוב התהליך הקפיטליסטי בדרכים שונות, כגון עידוד השקעות הון, פטור ממסים על השקעות של זרים וכיוצא באלה. 'מגליו' של הקפיטליזם לא שיערו באיוו מידה תהיה המדינה דווקא חיונית לקיומו.

המצב העובדתי נראה ברור למדי; בשנות ה־50 שלטה במדינת ישראל מפא"י, שלפחות בעת ההיא ראתה את עצמה כמפלגה סוציאליסטית. מפא"י וכל מי ששיתף עמה פעולה בקואליציות של שנות ה־50 וה־60 לא היססו לעשות את המדינה לסוכן־יוזם כלכלי דומיננטי ולהכפיף את הסקטור הפרטי וההסתדרותי למדיניותה.²² למדינה היה יתרון של ממש על כל סוכן אפשרי אחר, היא פיקחה על גיוס הון ועל הקצאת

22. בשנות ה־50 הנהיגה מפא"י שני סיפוסים של קואליציות; קואליציה עם הציונים־הכלליים, שלסקטור הפרטי נודעה בה השפעה, וקואליציה עם מפ"ם. השתתפותם של הציונים־הכלליים בקואליציה הועילה מאוד לסקטור הפרטי מבחינת סיוע ממשי. אבל גם הקואליציה בהשתתפותה של מפ"ם לא קיפחה את חלקו של הסקטור הפרטי, וזה הוסיף לצמות במסגרת ההגבלות האדמיניסטרטיביות של המדינה. המסקנה המשתמעת מכך היא שבדרך מוצהרת או סמויה היתה המדינה בבחינת 'אינקובטור' של הסקטור הפרטי, ולמעשה של תהליך העיצוב הקפיטליסטי.

ההון ממקורות חוץ ופנים. משום כך היו דרגות החופש במדינת ישראל בעשורים הראשונים רבות פי כמה מאלה שבמדינות פוסט־קולוניאליות אחרות. מדינת ישראל היא שעורדה את התפתחותם של סקטורים מסוימים בכלכלה כדי לעצב את ההתפתחות הכלכלית על־פי צרכיה הפוליטיים, או כפי שהיה מקובל לתרץ זאת בעת ההיא, על־פי 'צורכי הציונות'. לפיכך השקיעה הרבה יחסית בחקלאות ובבניין, כדי לצמצם את הפער בין הגידול העצום, במונחים אבסולוטיים ויחסיים כאחד, של האוכלוסייה ובין הביקוש למוון ולדירור. הדרך היעילה לצמצום הפער הזה היתה להשקיע בקיבוצים, במושבים ובאיכרות הפרטית, שכבר היו מבוססים למדי. דווקא הסיוע לאלה הוכיח את יעילותו כמעט מיד - בתוך זמן קצר נסגר במידה רבה הפער שבין הביקוש להיצע של מצרכי מזון מסוימים. אבל הסיוע הזה הגדיל את חלקם של מקבליו בהון הלאומי, ולמעשה העמיק את אי־השוויון החברתי ואת הפער בין בעלי הרכוש וההון ובין אחרים. עם בעלי הרכוש וההון נמנו הקיבוצים, המושבים, וכמובן הסקטור הפרטי, ובהם היה רוב מוחלט ליוצאי ארצות המערב, ובעיקר לותיקים, ואילו עם חסרי ההון והרכוש נמנו בעיקר העולים מארצות המזרח.

התזה הראשית של המאמר הזה קובעת ש'תחום ההזדמנויות' שהגדיר את שני העשורים הראשונים הוא שקבע את האופציות האפשריות, ואי־השוויון החברתי לא היה אפוא 'תמים' אלא בעל הקשר אתני מובהק. אין ספק שהמדינה בתור מכשיר פוליטי עיצבה או את חלוקת העבודה והתגמולים ובסיכומו של דבר את צורתו ותוכנו של אי־השוויון. האצת תהליך התיעוש בשנות ה־60 היתה כרוכה בהעברת הון לידי יזמים פרטיים ובהעברת כוח עבודה מחקלאות לתעשייה. עולים חסרי כישורים, שכל 'סחורתם' היתה כוח עבודתם, אמנם נעו ממקום אחד למשנהו, אבל מצבם המעמדי לא השתנה שינוי מהותי. כמו במקומות אחרים, גם כאן גרם התיעוש, על־כל־פנים בימיו הראשונים, לריכוז הון, לפרולטריוזציה ולהגדלת פערים. הפער האתני המחובר לחלוקה המעמדית מתברר בשלב הראשון של התיעוש. לאחר מכן הוא מיטשטש, אך אינו מתבטל. אחד הגורמים שהיה בכוחו לגשר על הפער ולטשטש את הקשרו האתני הוא המדינה.

את תפקידה של המדינה בקשר שבין המעמד למוצא אתני אפשר להסביר באמצעות תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, המציעה לראות את המדינה כמכשיר בעל 'אוטונומיה יחסית', כלומר מכשיר שיכול להשפיע על תהליכים מסוימים, ועם זה הוא כבול במגבלות הלוגיקה של הקפיטליזם. מדינת ישראל השפיעה בכמה דרכים על עיצובו של המבנה המעמדי ועל מיקומם של העולים בכלל ושל המזרחיים בפרט, וכמובן גם על מיקומם של הוותיקים במבנה זה. באמצעות שליטתה בהון מיתנה המדינה את תהליך החליפין בשוק; היא דאגה שרמת החיים של תושביה לא תיקבע אך ורק על־ידי 'חליפין של סחורות'. כך, למשל, העניקה סיוע בתחום הכריאות והשיכון, סיבסדה מחירי מוצרים וכיוצא באלה. בדרך זו סייעה המדינה לחלשים, כלומר למקצת יוצאי עדות המזרח, שבכל משק קפיטליסטי רגיל היו נחלשים עוד יותר. אבל היא פיקחה גם על מחירו של 'כוח העבודה' בשוק, ובכך סייעה למעסיקים מן הסקטור הפרטי ומן הסקטור הציבורי. יש המסבירים שבתור מדינה ציונית היה על

ישראל לעודד עלייה לא סלקטיבית ולקבל עליה את האחריות לקליטה ולפיתוח הכלכלי. זה הסבר סביר בהחלט, אך לא ייחודי: מדינת ישראל היא מדינה קפיטליסטית, ובתור שכזאת מילאה תפקיד של מתווך בין הון לעבודה כשם שעשו מדינות פוסט־קולוניאליסטיות אחרות. כמעט שלא היתה לה ברירה אחרת. כלומר, את אחריותה לאי־השוויון והקשרו האתני צריך להבין בקונטקסט הנכון. כי זה מה שהיא - מדינה שהיתה נתונה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי וכפופה ללוגיקה שלו. אף שהיו לה דרגות חופש מסוימות היו גורמים ותהליכים שלא היה אפשר לבטלם ביטול מוחלט. כזה היה החיבור שבין מצב אי־השוויון לחלוקת העבודה האתנית. אבל התנהגות המדינה מלמדת שלא פעלה רק מתוך כפייה; מדינת ישראל היתה אחראית לפחות למקצת הקשר שבין אי־השוויון למוצא האתני. אבל על כך כבר כתבו רבים אחרים ובפירוט רב למדי.

אי אפשר להתעלם מכמה עובדות שהיו בעלות משמעות קריטית מבחינת אי־השוויון בישראל. תחום ההזדמנויות בישראל של שנות ה־50 היה נוח ליוצאי ארצות קפיטליסטיות יותר משהיה ליוצאי ארצות טרום קפיטליסטיות - עובדה זו יש לשנן היטב. יש שתנאי הפתיחה של מצבים חברתיים הם sine qua non בעבור אנשים מסוימים. תנאים כאלה שררו בישראל שלאחר הקמת המדינה. דרגות החופש של הפוליטיקה יכולות להיות רבות או מעטות, אבל לעולם אין הפוליטיקה כשהיא לעצמה יכולה לעשות יותר ממה שתחום ההזדמנויות מכתוב לה, ועל אחת כמה וכמה בישראל, שבה כבלה האידיאולוגיה הציונית את הפוליטיקה והכתיבה לה עלייה לא סלקטיבית. כדי לעשות יותר מזה יש לטפל בתחום ההזדמנויות עצמו, ולשם כך כבר נדרשת מהפכה של ממש, ולו כזאת שתמיר את המדינה הקפיטליסטית במדינה סוציאליסטית. לזה, כפי שברור לנו היום, לא היתה הצמרת הפוליטית דאו מוכנה, ואולי פשוט לא רצתה בכך.

ביבליוגרפיה

- אהרוני י', מבנה והתנהגות במשק הישראלי, תל־אביב 1976.
 איזנשטדט ש"נ, מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח, ירושלים 1948.
 איזנשטדט ש"נ, קליטת העלייה, ירושלים 1952.
 אמיר ש', 'פער בהכנסות דור ראשון בארץ', רבעון לכלכלה, 90 (1976), עמ' 210-224.
 בן דוד י', 'הבדלים אתניים או שינוי חברתי?', מגמות, ג, 2 (1952), עמ' 171-183.
 בן פורת א', 'לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 278-298.
 בן פורת י', המשק הישראלי כחבלי צמיחה, תל־אביב 1989.
 בר־יוסף רבקה, 'ה"מרוקאים": רקע הבעיה', מולד, יז, 131 (יולי 1959), עמ' 247-251.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואישוויון

- בר-יוסף רבקה ופדן דורית, 'עדות המזרח בגיבוש המעמדי של ישראל', מולד, כב, 196-195 (נובמבר 1964), עמ' 504-516.
- ברנשטיין דבורה, 'הסוציולוגיה קולטת את העליה: דיון ביקורתי באסכולה הדומיננטית של הסוציולוגיה הישראלית', מחברות למחקר ולביקורת, 1 (אוקטובר 1978), עמ' 5-19.
- ברקאי ח', ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990.
- גינור פ', פערים חברתיים בישראל, תל-אביב 1987.
- הורוביץ ד' וליסק מ', מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990.
- הלוי ג' וקלינוב-מלול רות, ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ירושלים 1972.
- וינוגרד א', 'יהדות מרוקן במעבר', מגמות, י, 3 (1960), עמ' 193-208.
- וינטראוב ד' וברנשטיין פ', 'מבנה חברתי ומודרניזציה', מגמות, יא, 3 (1965), עמ' 308-320.
- זית ד', ציונות בדרכי שלום, תל-אביב 1985.
- זנדברג מ', 'חלוקת ההכנסות של האוכלוסיה היהודית', רבעון לכלכלה, 25 (ינואר 1960), עמ' 65-74.
- חנוך ג', הבדלי הכנסות בישראל, [ירושלים] 1961.
- ליסק מ', מגמות בהשתלבות עדות המזרח במערך הרבודי והפוליטי של ישראל: מזוג גלויות, ירושלים 1966, עמ' 51-65.
- נהון י', מגמות בתעסוקה: המימד העדתי, ירושלים 1984.
- סבירסקי ש' וברנשטיין דבורה, 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתנהויות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4 (מאי 1980), עמ' 5-66.
- 'סיכום הויכוח על בעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ב, 3 (1952), עמ' 319-329.
- פטנקין ד', המשק הישראלי בעשור הראשון, [ירושלים] 1959.
- רוזנפלד ה' וזכרמי שולמית, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (פברואר 1979), עמ' 43-84.

Alvi H., 'The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh', *New Left Review*, 74 (1974), pp. 59-81.

Apter D. E., *Rethinking Development*, Newbury Park, CA 1987.

Ben-Porat A., *Divided We Stand*, New York 1989.

Ben-Porat A., *The State and Capitalism in Israel*, Westport, CT 1993.

Bottomore T. & Brym R. J., *The Capitalist Class*, New York 1989.

Coram B. T., 'The Tough Test and Thin Theory: The Minimal Conditions Required for Capitalism to Exist', *British Journal of Sociology*, 38 (1987), pp. 464-481.

Eisenstadt S. N., *Tradition and Modernity*, New York 1973.

Frank A. G., *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, New York 1981.

- Haferkamp H. and Smelser N., *Social Change and Modernity*, Berkely, CA 1992.
- Harrison D., *Sociology of Modernization and Development*, London 1988.
- Kalecki M., *Report on Main Current Economic Problems of Israel*, Jerusalem 1951.
- Kuznets S. S., *Toward a Theory of Economic Growth*, New York 1968.
- Levy J. M., 'Modernization Exhumed', *Journal of Developing Societies*, 2 (1986), pp. 1-11.
- Richards A., *Development and Modes of Production in Marxian Economics*, New York 1986.
- Robinson V. R., 'Structural Change and Class Mobility in Capitalist Societies', *Social Forces*, 63 (1984), pp. 51-71.
- Rostow W. W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, London 1960.
- Runciman W. G., 'Has British Capitalism Changed Since the First World War?', *British Journal of Sociology*, 44, 1 (1993), pp. 53-67.
- Scott J., *Corporation, Class and Capitalism*, London 1979.
- Shafir G., *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989.
- Smoocha S., *Israel: Pluralism and Conflict*, Berkely, CA 1978 .
- Weller L., *Sociology in Israel*, Westport, CT 1974.
- Wood A., 'Marx on Equality', in: L. Roemer (ed.), *Analytical Marxism*, Cambridge 1988, pp. 283-303.
- Wright E. O., *Classes*, London 1985.